

ILUMINOWANE RĘKOPISY Z XVI - XVIII WIEKU W ZBIORACH POLSKICH

SPUŚCIZNA KULTUROWA ORMIAN POLSKICH

mgr Joanna Rydzkowska
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

Projekt zrealizowany w ramach dotacji Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji

Warszawa - Toruń 2012

Spis treści

WSTĘP	3
1. RYS HISTORYCZNY.....	3
2. STAN BADAŃ	4
3. HISTORIA ZBIORÓW.....	9
4. KATALOG	12
BIBLIOTEKA NARODOWA W WARSZAWIE	13
BIBLIOTEKA XX CZARTORYSKICH W KRAKOWIE.....	20
MUZEUM NARODOWE W KRAKOWIE.....	21
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH WE WROCŁAWIU.....	23
FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA ORMIAN POLSKICH, WARSZAWA	24
5. RĘKOPISY ORMIAŃSKIE POCHODZĄCE Z INNYCH OŚRODKÓW, OBECNIE PRZECHOWYWANE W POLSCE	25
6. ANALIZA PORÓWNAWCZA RĘKOPISÓW ŁAZARZA Z TOKATU	27
PODSUMOWANIE	28
ANEKSY	29
1. Zapis ormiańskich nazw własnych.....	29
2. Wykaz skrótów	30
LITERATURA PRZEDMIOTU.....	31
ILUSTRACJE.....	35
Spis ilustracji.....	59

Spuścizna kulturowa Ormian polskich

ILUMINOWANE RĘKOPISY Z XVI - XVIII WIEKU W ZBIORACH POLSKICH.

WSTĘP

Projekt „Spuścizna kulturowa Ormian polskich” został zrealizowany w terminie 15 stycznia-31 sierpnia 2012 r. przez Polski Instytut Badań nad Sztuką Świata, dzięki wsparciu Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji. Jego celem były badania nad dwudziestoma iluminowanymi rękopisami stworzonymi przez mniejszość ormiańską w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które znajdują się na terenie Polski, w Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece XX Czartoryskich w Krakowie, Muzeum Narodowym w Krakowie, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie.

Niniejsza praca ma pomóc określić miejsce ormiańskiego malarstwa miniaturowego w Rzeczypospolitej w ormiańskiej i polskiej historii sztuki. Ponieważ zabytki w większości nie były wcześniej prezentowane, chciałabym przedstawić je szerszemu gronu badaczy i być może zainspirować do dalszych, interdyscyplinarnych badań, również w zakresie językoznawstwa, konserwacji, kulturoznawstwa i historii książki.

1. RYS HISTORYCZNY

Ormianie osiedlali się na terenie Rzeczypospolitej już od wczesnego średniowiecza, początkowo w celach handlowych i dyplomatycznych, później, w XV w. i na przełomie XVI i XVII w. napłynęły do Polski dwie fale emigrantów, którzy uciekali przed represjami okupantów. Imigranci wybierali przede wszystkim miast położone na szlakach handlowych. Istniały dwie drogi kupieckie ze Lwowa w kierunku Lewantu: tzw. droga mołdawska - przez Halicz, Stanisławów, Kołomyję, Czerniowce - do Akermanu¹, portu nad Morzem Czarnym. Druga droga, tzw. tatarska, prowadziła przez Gliniany, Złoczów, Tarnopol i Kamieniec Podolski - w kierunku Krymu. Do Azji Mniejszej jeżdżono przez Stambuł, następnie morzem do Bursy i Smyrny.

Na terenie Rzeczypospolitej Ormianie trudnili się głównie handlem wyrobami ze wschodu: herbatą, przyprawami, winami, bursztynem, skórą oraz ozdobnymi wyrobami tekstylnymi,

¹ Obecnie Białogród nad Dniestrem, południowo- zachodnia Ukraina.

metalowymi i złotniczymi. Drugą dziedziną ich działalności było rzemiosło, zajmowali się m.in. produkcją kurdybanów, broni, zbroi, tkanin i wyrobów złotniczych. Przedmioty przez nich wytwarzane charakteryzowały się orientalną dekoracją, głównie zaczerpniętą ze wzorców tureckich i perskich. Produkowali też ważny element polskiego stroju szlacheckiego, pasy kontuszowe. W tzw. persjarniach pracowali głównie Ormianie, gdzie wykorzystywali umiejętności zdobyte w Armenii pod okupacją Persji i Turcji. Ponadto dobrze znali języki wschodnie, dlatego często zatrudniano ich jako tłumaczy i dyplomatów. Jako dobrzy fachowcy w rzemiośle, handlu, dyplomacji, a także lojalni obywatele walczący m.in. w bitwie pod Grunwaldem i Warną, cieszyli się dobrą reputacją i szybko asymilowali się w polskim społeczeństwie.

Polski ośrodek iluminatorski był znaczącym producentem rękopisów, powstały nawet hipotezy, że kodeksy z Polski były eksportowane do innych kolonii². Ze względu na częste przemieszczanie się artystów i ksiąg, niepokoje społeczne w XVII w., a także napływ Ormian z różnych ośrodków, sztuka iluminatorska w Rzeczypospolitej była bardzo zróżnicowana.

2. STAN BADAŃ

Twórczość ormiańskich miniaturzystów na emigracji w okresie nowożytnym nie cieszy się dużym zainteresowaniem wśród badaczy. Zgłębienie tego tematu utrudnia częściowo tylko zachowany materiał badawczy i rozproszenie zbiorów. Publikacje, w których znajdują się informacje na temat malarstwa miniaturowego Ormian w Polsce można podzielić na kilka grup. Są to przede wszystkim prace dotyczące historii, sztuki oraz katalogi bibliotek i wystaw.

W wielu przedwojennych opracowaniach historycznych, dotyczących kolonii ormiańskich w Polsce, relacji polsko-ormiańskich i bibliologii, autorzy podejmują temat rękopisów. Po raz pierwszy pojawia się w połowie XIX w. w publikacji Franciszka Zachariasiewicza³, następnie, znacznie szerzej opisał ten temat Wincenty Sadok Barącz⁴. Na początku XX w. wzmiankuje o rękopisach Franciszek Jaworski⁵.

Okres międzywojenny przyniósł rozkwit badań nad ormiańską diasporą, jej kulturą i sztuką. W 1925 r. na dwa ewangeliarze przechowywane w katedrze ormiańskiej zwrócił uwagę Józef Piotrowski w publikacji dotyczącej restauracji świątyni⁶. Pierwsza praca poświęcona stricte rękopisom ormiańskim w Polsce wyszła spod pióra Frédérica Maclera⁷. W 1927 r. opublikował

² E. Różycki, *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki w XVI-XVII w.* [w:] *Dawna książka i kultura*. Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1975, s. 3; W. Grigorian: *Piśmiennictwo w koloniach ormiańskich na Podolu*. [w:] *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich*. Lublin 1983, s. 46

³ F. Zachariasiewicz, *Wiadomość o Ormianach w Polsce*. [w:] *Biblioteka naukowego Zakładu imienia Ossolińskich*. Pismo poświęcone dziejom, bibliografii, rozprawom i wiadomościom naukowym. Lwów 1842, T. I, s. 64-92, T. II, s. 59-112

⁴ W. S. Barącz, *O rękopisach kapituły ormiańskiej we Lwowie*. *Dziennik Literacki* 1853, nr 34-40

⁵ F. Jaworski, *Lwowskie znaki biblioteczne*. Lwów 1907; *Lwowskie znaki biblioteczne (uzupełnienia)*. Lwów 1908

⁶ Autor opisał ich szczegółowo oprawy manuskryptów i wyraził opinie o ich poziomie artystycznym miniatur. J. Piotrowski: *Katedra ormiańska we Lwowie w świetle restauracji i ostatnich odkryć*. Lwów 1925, s. 9-11

⁷ Frédéric Macler (1869-1938) – francuski językoznawca i badacz cywilizacji ormiańskiej, asyryjskiej i hebrajskiej. Opublikował wiele artykułów dotyczących języka, historii i sztuki ormiańskiej.

raport z podróży do Galicji i Bukowiny, którą autor odbył w 1925 r.⁸ Opisał w nim historię diaspory ormiańskiej na tych terenach, zabytki architektury i lwowskie rękopisy znajdujące się wówczas w Ossolineum, bibliotece arcybiskupstwa ormiańskiego, prywatnej kolekcji Aleksandra Czołowskiego i bibliotece uniwersyteckiej. Macler opisał 49 rękopisów dzieląc je na te, napisane w języku łacińskim i polskim oraz po ormiańsku. Praca jest szczególnie cenna ponieważ niektóre z opisanych rękopisów obecnie uważa się za zaginione.

Ogromne zainteresowanie historią i kulturą Ormian w Polsce wywołały dwie wystawy, pierwsza dotyczyła historii miasta Stanisławowa i miała miejsce w 1928 r. w Stanisławowie. Wśród wystawionych zabytków były ormiańskie rękopisy. Kuratorem i autorem katalogu wystawy był Czesław Chowanec, który napisał katalog wystawy oraz w tym samym roku pracę dotyczącą Ormian w Stanisławowie⁹. Druga wystawa odbyła się we Lwowie w 1932 r. i dotyczyła Ormian w Polsce¹⁰. Oba katalogi towarzyszące wystawom były dość skromne.

Wielu wybitnych badaczy zaangażowało się w przygotowanie wystawy lwowskiej, wśród nich był przede wszystkim profesor Tadeusz Mańkowski, który zainteresował się wówczas tematem rękopisów ormiańskich, co zaowocowało wieloma artykułami¹¹. Jego książka *Sztuka Ormian lwowskich* stanowi do dziś najszersze opracowanie tego tematu. Autor opisał w niej skalę zjawiska, wiele rękopisów i po krótko biografie artystów. Informacje na temat rękopisów uzupełniają też inne prace Mańkowskiego, w których porusza temat opraw ksiąg, cechów malarskich i sztuki lwowskiej, zawsze zaznaczając ważną rolę Ormian w jej rozwoju. Jego wnikliwe badania i wnioski sprawiły, że był największym autorytetem w dziedzinie sztuki ormiańskiej w Polsce. Choć trzeba zwrócić uwagę, że nie autor nie znał z autopsji wielu rękopisów, które albo przechowywane były poza granicami Polski, albo uważane były za zaginione. Z tego powodu jego opracowania wymagają aktualizacji i uzupełnienia.

Po drugiej wojnie światowej zainteresowanie polskich badaczy ormiańską diasporą znacznie spadło, temat rękopisów pojawiał się głównie w opracowaniach historycznych. Uściślenia wielu szczegółów dotyczących biografii i treści rękopisów dokonał Gregorio Petrowicz w cennej publikacji, dotyczącej kopistów ormiańskich w Polsce w XV-XVIII w.¹² Historia manuskryptów pojawia się na marginesie badań Jacka Chrzęszczewskiego nad kościołami ormiańskimi

⁸ F. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine, juillet-août 1925* „Revue des Études arméniennes” 1927/1, s. 126-127

⁹ C. Chowanec, *Wystawa historyczna miasta Stanisławowa*. Katalog wystawy. Stanisławów 1928; C. Chowanec, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w.* Stanisławów 1928

¹⁰ A. Czołowski, *Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie*. Przewodnik. Lwów 1932

¹¹ T. Mańkowski, *Ormiańskie rękopisy iluminowane*. Postaniec św. Grzegorza. Zeszyt poświęcony Wystawie Ormiańskiej we Lwowie, nr 9-11, 1932, s. 151-156; *Lwowscy iluminatorzy rękopisów ormiańskich*. Postaniec św. Grzegorza 1933, nr 11-12 (78-79); *Sztuka Ormian lwowskich*. Prace Komisji Historii Sztuki PAU, T. 6, Kraków 1934, s. 61-163; *Lwowski cech malarzy w XVI-XVII wieku*. Lwów 1936; *Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI wieku*. Rocznik Orientalistyczny, t. XI (1935), Lwów 1936; *Orient w polskiej kulturze artystycznej*. Studia z Historii Sztuki, t. VIII. Wrocław-Kraków 1959; *Dawny Lwów: jego sztuka i kultura artystyczna*. Londyn 1974

¹² G. Petrowicz, *I copisti e scrittori Armeni di Polonia nei secoli XV- XVIII* [w:] *Mélanges E. Tisserant*. Vol. III, Città del Vaticano 1964, s. 141-174

w Rzeczypospolitej¹³. Również w historycznym kontekście miniaturstwo ormiańskie pojawia się w pracach wybitnego historyka Ormian na terenie dzisiejszej Ukrainy, Jarosława Daszkiewicza¹⁴.

Autorzy piszący o rękopisach ormiańskich, reprezentując inne dziedziny nauki, pozwalają spojrzeć na problem z innej perspektywy. Przykładem mogą być artykuły bibliologa, Edwarda Różyckiego, który wnikliwie opisał charakter bibliofilstwa we Lwowie w XVI i XVII w., w tym zainteresowanie Ormian książką¹⁵. Socjolog, Dorota Ziętek wzmiankuje o rękopisach analizując przywiązanie Ormian do tradycji i ich poczucie tożsamości narodowej¹⁶. Wiele nowych informacji na temat rękopisów przynoszą badania lingwistyczne, prowadzone przede wszystkim przez Edwarda Tryjarskiego i Andrzeja Pisowicza.

Wydarzenia i publikacje ostatnich lat pozwalają wierzyć, że stoimy u progu renesansu badań nad sztuką polskich Ormian. W Polsce początek drugiej fali zainteresowania kulturą Ormian zbiegł się z wystawą *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, która miała miejsce w Muzeum Narodowym w Krakowie w 1999 r. Kuratorką i autorką katalogu wystawy była Beata Biedrońska-Słota¹⁷. Na wystawie można było zobaczyć rękopisy należące dziś do zbiorów bibliotek w Polsce, Austrii, Armenii i Niemczech. W katalogu znajdujemy wiele zaktualizowanych informacji na temat tych obiektów. Badaczka opublikowała też dwa artykuły obejmujące temat malarstwa miniaturowego¹⁸.

Kolejna ważna wystawa, zatytułowana *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*, odbyła się w 2010 r. w Muzeum Zamojskim i towarzyszyła międzynarodowej konferencji pt. *Sztuka ormiańskiej diaspory*. Wystawę oraz katalog opracował historyk sztuki, bizantynolog, Waldemar Deluga¹⁹. Profesor opisał w katalogu stan badań nad sztuką ormiańską w Polsce²⁰. W rok później w Muzeum Okręgowym w Sandomierzu odbyła się wystawa „*U źródeł cywilizacji – Armenia*”, której kuratorem był Jerzy Krzemiński. Prezentowała głównie kobierce i rękopisy ormiańskie, wśród których można było zobaczyć pięć zabytków z Muzeum Narodowego w Krakowie. Muzeum nie wydało katalogu tej wystawy.

¹³ J. Chrzęszczewski, *Ormiańskie świątynie na Podolu*. Kraków 1998; idem, *Kościół Ormian Polskich*. Warszawa 2001; idem, *Dzieje parafii i kościoła ormiańskiego p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP w Stanisławowie (obecnie Iwano-Frankiwska, Ukraina)*. Biuletyn OTK 1996, nr 7, s. 3-23

¹⁴ J. P. Daszkiewicz, *Армянская книга на Украине в XVII столетии*. Moskwa 1962; idem, *Armenia and Ukraine*. Lviv-New York 2001. Ze względów politycznych liczne prace Daszkiewicza przez długi czas nie były tłumaczone, ani publikowane poza granicami Ukrainy, co było dużą stratą dla rozwoju armenologii w regionie Środkowej i Wschodniej Europy.

¹⁵ E. Różycki, *op. cit.*; idem, *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI-XVII w.)*. [w:] Roczniki biblioteczne R: XXII 1978, z. 1-2; idem, *Kultura książki we Lwowie w epoce baroku*. [w:] *Sztuka XVII wieku w Polsce*. Pod red. T. Hrankowskiej. Warszawa 1994, s. 93-102; idem, *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII w.* Roczniki Biblioteczne 2000, R. 44, s. 217-226

¹⁶ D. Ziętek, *Tożsamość i religia. Ormianie w krakowskiej i lwowskiej diasporze*. Kraków 2008

¹⁷ B. Biedrońska-Słota, *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie 1999

¹⁸ B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej w zbiorach polskich*. Biuletyn OTK 1999, nr 15, s. 3-8; *Sztuka ormiańska. Charakterystyka przemian do XVIII wieku*. Biuletyn OTK 2000, nr 21/22, s. 44-65

¹⁹ *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*. Katalog wystawy w Muzeum Zamojskim. Pod red. W. Delugi. Zamość 2010

²⁰ W. Deluga, *Badania nad sztuką Ormian w Polsce*. Ikonothea nr 21, 2008, s. 203-211, idem, *Między Isfahanem a Jerozolimą. Łacińskie wzory malarstwa ormiańskiego XVII i XVIII wieku*. [w:] *Studia nad sztuką Bliskiego i Środkowego Wschodu. Materiały IV Spotkania Historyków Sztuki i Konserwatorów Dzieł Sztuki Orientu*, Toruń 28-30.06.2006; część II. Pod red. J. Malinowskiego. Warszawa 2009

Ostatnia wystawa, na której prezentowane były rękopisy ormiańskie, zatytułowana była „Pod wspólnym niebem: Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI-XVIII w.)”, odbyła się w dniach 3 maja – 31 lipca 2012 r. w Zamku Królewskim w Warszawie²¹. Autorami scenariusza byli dr hab. Igor Kąkolewski i Monika Matwiejczuk. Wśród wielu zabytków prezentujących różnorodność kulturową i etniczną Rzeczypospolitej Obojga Narodów wystawiono cztery rękopisy ormiańskie ze zbiorów Ossolineum i Biblioteki Narodowej w Warszawie.

W bibliografii czołowych badaczy ormiańskiego malarstwa książkowego, jak Sirarpie der Nersessian, Lidia Dournovo, Dickran Kouymjian, Levon Chookaszian, próżno szukać opracowań dotyczących dzieł z Polski. Cieszy jednak, budzące się zainteresowanie tematem sztuki w diasporze w największych ośrodkach, które prowadzą badania armenologiczne, m.in. na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles, Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie, w Instytucie Dawnych Rękopisów Matenadaran w Erywanii, o czym świadczą konferencje i publikacje o tej tematyce. Obecnie polski ośrodek jest tylko wzmiankowany na marginesie badań nad sztuką skryptoriów w Nowej Dżulfie i Konstantynopolu²², jednak można wierzyć, że na fali tej ogólnej tendencji, w najbliższej przyszłości ukazą się prace bezpośrednio dotyczące ormiańskich miniatur w Europie Centralnej. Szerzej opracowany jest przechowywany w Polsce ewangeliarz ze Skewry z XII w., zwany lwowskim. W wielu artykułach badacze opisali innowacyjność jego miniatur, ich miejsce w rozwoju sztuki cylicyjskiej oraz historię tego zabytku²³.

Kilku młodych badaczy podjęło ostatnio temat ormiańskich rękopisów z Polski. Na szczególną uwagę zasługują artykuły Mikayela Arakeliana, pracownika Matenadaranu. Jego dysertacja dotyczy iluminatorstwa ormiańskiego w Nowej Dżulfie w XVII w., w tym wzajemnego oddziaływania skryptoriów w Isfahanie i Lwowie. W związku z tym Arakelian podejmuje w swoich artykułach i wystąpieniach temat miniatur ormiańskich z terenów Rzeczypospolitej²⁴. Nie są one jednak wolne od błędów, wynikających według mnie z nieznamośći polskiej literatury przedmiotu. Obiecujące badania rozpoczęła niedawno doktorantka, Katarzyna Nowak-Komar. Ukazał się jeden jej artykuł wnikliwie opisujący iluminowany ewangeliarz z Eczmiadzyna, przechowywany w bibliotece KUL²⁵.

W ciągu ostatnich dziesięciu lat powstało wiele fundacji i stowarzyszeń, propagujących wiedzę na temat ormiańskiej mniejszości narodowej poprzez m.in. uruchomienie Ormiańskiej

²¹ Pod wspólnym niebem: Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI-XVIII w.). Red. naukowa I. Kąkolewski, M. Kopczyński, red. E. Lewczuk. Wystawa Muzeum Historii Polski, Zamek Królewski w Warszawie. Warszawa 2012

²² Przykładowo: D. Kouymjian, *Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)*, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, pod red. R. Hovannisian. New York 1997, vol. 2, s. 24, 28

²³ Analizy miniatur w Ewangeliarzu Lwowskim dokonała S. der Nersessian w publikacji: *Miniature painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to Fourteenth Century*. Washington 1993, s. 16-19 oraz K. Wiśniewska: *Ewangeliarz ze Skewry*. [w:] *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*. Katalog wystawy w Muzeum Zamojskim. Pod red. W. Delugi. Zamość 2010, s. 70-77. Temat historii rękopisu pojawia się w wielu opracowaniach, m.in. u T. Mańkowskiego, M. Zakrzewskiej-Dubasowej, A. Sayegh'a, K. Stopki.

²⁴ M. Arakelian, *Sixteenth and Seventeenth Century Armenian Illuminated Manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovina*. [w:] *Armenian-Ukrainian Historical Contacts. Papers of the International Conference Held in Lviv 29-31 May 2008*. Pod red. K. Bardakjian, F. Sysyn i A. Yasinovskyi. Lviv 2011, s. 93-111

²⁵ K. Nowak-Komar, *Ewangeliarz Stefana Wartanowicza z II poł. XVII wieku- stan badań*. [w:] *Konferencja Spis podróży. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce*. Bydgoszcz 2010, s. 43-56

Cyfrowej Biblioteki, wydarzenia kulturalne, spotkania o tematyce ormiańskie, wykłady oraz liczne wydawnictwa²⁶.

Nieocenione źródło informacji o rękopisach stanowią katalogi kolekcji²⁷ i wystaw. Rozproszone zabytki pochodzące z Polski pojawiają się w bardzo wielu katalogach. Dwa z nich poświęcone są tylko kolekcjom polskim. Pierwszy z nich opracował Kazimierz Roszko w 1957 r.²⁸, drugi obejmuje zbiory rękopisów ze Lwowa i Stanisławowa i został opracowany przez Nersesa Akiniana w 1961 r.²⁹ W większości katalogów zamieszczono lakoniczne informacje na temat iluminacji rękopisów, określając, czy rękopis posiada zdobienia i główną ich treść. Szerszy opis miniatur zawierają katalogi dotyczące tylko iluminowanych rękopisów. Wśród kolekcji posiadających rękopisy z polski jedynie Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu posiada taki katalog opracowany przez Bushhausena w 1976 r.³⁰ Ze względu na odnalezienie wielu rękopisów, zmian miejsc przechowywania niektórych z nich, informacje w tych katalogach wymagają aktualizacji.

Jak wynika z powyższej analizy, miniatury ormiańskie pochodzące z Polski nie były jeszcze przedmiotem rzetelnej, szczegółowej analizy, uwzględniającej styl i ikonografię, wśród wielu badaczy traktujących marginalnie temat miniatur ormiańskich w Polsce, jedynie Tadeusz Mańkowski i Frédéric Mecler podjęli wyzwanie opisanie tego zjawiska, traktując go jako główny temat pracy. Mimo ich niepodważalnej wartości, w świetle badań historycznych ostatniego półwiecza, nowych odkryć i odnalezienia wielu rękopisów, wymagają aktualizacji. Ponadto, koncentrują się na ośrodku lwowskim, co nie daje jeszcze pełnego obrazu zjawiska.

²⁶ Najstarsza fundacja, Koło Zainteresowań Kulturą Ormian, powstała w 1981 r. przy Polskim Towarzystwie Ludoznawczym w Warszawie. W 1990 r. w Krakowie założono Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne, które wydaje swój biuletyn o tematyce ormiańskiej. Przez ostatnie dziesięć lat powstały m. in.: Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie, Fundacja Centrum Badań Ormiańskich w Toruniu, Fundacja Ari Ari w Bydgoszczy, Stowarzyszenie Ormian w Polsce w Łodzi.

²⁷ Najważniejsze katalogi: J. Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen- Bibliothek zu Wien*. Wien 1895, *Каталог рукописей Матенадарана имени Маштоца*. Pod red. О. Еганян, А. Зейтунян, П. Антеьян. Т. I i II. Erywań 1965, 1970 (w j. ormiańskim), F. Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*. Paryż 1908, F. Macler, *Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe Centrale*. Paryż 1913, R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanos, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France. Catalogue*. Paryż 1998, H. Oskian, *Katalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen- Bibliothek zu Wien*. Wiedeń 1963, E. F. Rhodes, *An Annotated List of Armenian New Testament Manuscripts*. Tokyo 1959, E. Tisserant, *Codices Armeni. Bybliothecae Vaticanae Borgiani Vaticani Barberiniani Chistiani*. Roma, Vaticano 1927

²⁸ K. Roszko, *Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich*. Przegląd Orientalistyczny 1957; ustalenia autor powtórzył później w: K. Roszko, J. Braun, *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*. Warszawa 1958

²⁹ N. Akinian, *Katalog der armenischen Handschriften in den Bibliotheken zu Lewow und Stanislawow*. Wien 1961

³⁰ H., H. Buschhausen, *Die illuminierten armenischen Handschriften der Mechitharisten- Congregation in Wien*. Wien 1976

3. HISTORIA ZBIORÓW

Największe zbiory rękopisów znajdowały się w stolicy polskich Ormian, we Lwowie, pozostałe należały do parafii w Stanisławowie, Kamieńcu Podolskim, Zamościu, Jazłowie. Przekazy na temat księgozbioru katedralnego opisują go bardzo różnie i szacują liczbę woluminów od trzystu do ponad tysiąca. W połowie XIX w. wspomina o tym zbiorze Barącz, opisując zbiór już tylko 74 rękopisów³¹. Natomiast Tadeusz Mańkowski jeszcze przed drugą wojną światową zastanawiał się, co stało się z ogromnym księgozbiorem katedry ormiańskiej we Lwowie. Autor podaje, że w 1932 r. w katedrze znajdowało się sześć rękopisów, w tym ewangeliarz Wartanowicza oraz Ewangeliarz ze Skewry, zwany Lwowskim³².

Pierwszą dużą stratą dla zbioru było przywłaszczenie wielu dóbr z katedry ormiańskiej we Lwowie przez cieszącego się złą sławą arcybiskupa Mikołaja Torosowicza (1605-1681). Wśród tych dóbr miały być również cenne rękopisy. Kilka z nich trafiło do Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu jest wpisanych pod sygnaturami: 242, 272 i 278. W XIX w. zamknięto wiele ormiańskich kościołów, a ich dobra nie były otoczone dostateczną opieką.

Dashian opisuje celowe wyprawy ormiańskich zakonników, mechitarystów, w XIX w. do Galicji i innych ormiańskich regionów w celu nabywania dawnych ksiąg³³. Pozyskiwali je od osób prywatnych lub parafii, często otrzymywali je w darze. W 1838 r. Paweł Hunanian przywieźć miał do Wiednia kilka cennych rękopisów, a w 1895 Bartłomiej Kostecki z Tyśmienicy wzbogacił Bibliotekę Mechitarystów o dwadzieścia rękopisów. W tym samym roku do Wiednia trafiło czterdzieści rękopisów z lwowskiej katedry jako dar arcybiskupa Izaaka Mikołaja Isakowicza, w tym m.in. iluminowane rękopisy sygn. 453, 538, 539, 546. Można przypuszczać, że doskonale wykształcony Isakowicz chciał wypożyczyć zbiór do konserwacji i badań. Niestety, nigdy już do Polski nie wrócił.

Zachowane do XX w. zabytki były eksponowane w okresie międzywojennym na dwóch wystawach, które odbyły się w 1928 r. w Stanisławowie³⁴ i w 1932 r. we Lwowie³⁵. We Lwowie planowano nawet otwarcie muzeum ormiańskiego. Druga wojna światowa położyła kres rosnącemu zainteresowaniu kulturą ormiańską. Przedstawiciele władzy bolszewickiej, jak czytamy w sprawozdaniu z 1940 r., „przekształcić i zreorganizować przedsięwzięli wszystkie od razu instytucje kulturalne i naukowe Lwowa. O znaczeniu żadnej z nich poszczególni reformatorzy nawet pojęcia nie mieli, przystępowali do czynu bez żadnego planu z góry powziętego, a cel był tylko jeden, aby nic nie pozostało tak jak było za czasów burżuazyjnego polskiego władztwa.”³⁶ Powołana przez władze sowieckie Komisja Ochrony Zabytków Kultury zaplanowała uruchomienie Muzeum Wschodu, do którego miały trafić wszystkie zabytki z Muzeum Ormiańskiego. Zostały więc

³¹ W. S. Barącz, *O rękopisach kapituły ormiańskiej we Lwowie*. Dziennik Literacki 1853, nr 34-40

³² T. Mańkowski, *Archiwum lwowskiej...* op. cit., s. 1-11

³³ J. Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen- Bibliothek zu Wien*. Wiedeń 1895, s. XII

³⁴ C. Chowaniec, op. cit.

³⁵ A. Czołowski, op. cit.

³⁶ M. Matwijów dowodzi, że prawdopodobnym autorem sprawozdania była dr Łucja Charewiczowa (1897-1943), kustosz Muzeum Historycznego miasta Lwowa. Por.: M. Matwijów (opr.), *Sprawozdanie "Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie" z 1940 r.*, Rocznik Lwowski, t. 5, 1997-1998, s. 76.

przewiezione do docelowej siedziby instytucji w pałacu Biesiadeckich na placu Halickim. Jednak w maju 1940 r. zmieniono decyzję i zbiory zostały podzielone między Lwowską Galerię Obrazów i Lwowskie Muzeum Historyczne. Chaotyczny sposób reorganizacji instytucji muzealnych i bibliotek miał dramatyczne skutki, znaczna część zbiorów została zniszczona lub zaginęła.

Po roku 1941, gdy Lwów został zajęty przez Niemców, sytuacja w instytucjach kultury uległa zmianie, w wielu z nich przywrócono Polaków na stanowiska. W obawie przed zbliżającym się frontem i powrocie Sowietów Mieczysław Gębarowicz, kierownik Ossolineum, czynił starania o ewakuację zabytków. Pod koniec 1943 r. rozpoczęto przygotowania do transportu zabytków. Według wytycznych władz niemieckich, wywiezione miały zostać przede wszystkim pisma niemieckie i księgozbiory podręczne. Jednak polscy kierownicy placówek doprowadzili do wywiezienia również wielu poloników, cennych rękopisów i starodruków. Łącznie 72 skrzynie z Biblioteki Uniwersyteckiej zostały przewiezione wraz ze zbiorami Ossolineum w marcu i kwietniu 1944 r. do Krakowa i umieszczone w Bibliotece Jagiellońskiej. Natomiast w lipcu tego samego roku Niemcy zdecydowali o przetransportowaniu ich dalej na zachód, do Adelina (obecnie Zagrodno), miejscowości na Dolnym Śląsku³⁷.

W lecie 1944 r. zbiory zostały w Adelinie zabezpieczone przez polskie władze i przekazane Bibliotece Narodowej w Warszawie³⁸. W roku 1945 rękopisy zostały wpisane do inwentarza biblioteki. W 1949 r. większą część zbiorów, jednak bez trzynastu ormiańskich rękopisów, z Biblioteki Uniwersytetu Jana Kazimierza, na żądanie władz ZSRR, przekazano Ukrainie. Daszkiewicz w pracy z 1964 r. wymienia dziesięć rękopisów odnalezionych przez niego w Bibliotece Uniwersyteckiej³⁹. Dalej wyraża wątpliwość, że pozostałe rękopisy z katalogu Akiniana⁴⁰ przetrwały. Badacz z pewnością posługiwał się katalogiem rękopisów ormiańskich opracowanym przez Roszko i wydanym w 1958 r., w którym autor nie wymienił zabytków ormiańskich znajdujących się w BNW⁴¹. Ponieważ figurowały w kartotekach, trudno dziś ustalić, dlaczego zostały pominięte.

Oprócz zorganizowanej przez Niemców ewakuacji, w latach 1945-1946 niektóre obiekty, m.in. z katedry ormiańskiej, udało się wywieźć ze Lwowa Polakom, osobom związanym z Archidiecezjalnym Związkiem Ormian, duchownym, dominikanom i jezuitom⁴². Ewangeliarz ze Skewry został ukryty w klasztorze benedyktynów w Tyńcu, a ewangeliarz Wartanowicza został wywieziony do Londynu, a w latach 80-tych przekazany dyrektorowi Biblioteki Uniwersyteckiej KUL, Andrzejowi Paluchowskiemu⁴³. W 1973 r. część pozostałych zabytków przekazano nowopowstałemu Muzeum Religii i Ateizmu we Lwowie.

³⁷ M. Matwijów, *Ewakuacja zbiorów polskich ze Lwowa w 1944 r.* Rocznik Lwowski 1995-1996, s. 31-46

³⁸ Okólnik z dn. 29 listopada 1944 r. w sprawie zabezpieczenia bibliotek i zbiorów bibliotecznych, Zarządzenie Ministra Oświaty z dn. 4 sierpnia 1945 r. w sprawie zabezpieczenia i użytkowania księgozbiorów opuszczonych lub porzuconych. Informacje dotyczące włączenia księgozbioru do BNW uzyskałam od kierownika Zakładu Rękopisów BNW, pani Barbary Dzierżanowskiej.

³⁹ Są to dawne sygnatury: 47, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 62, 63. J. Daszkiewicz, *Reviews [w:] Armenia and Ukraine.* Lviv-New York 2001, s. 617

⁴⁰ N. Akinian, *op. cit.*

⁴¹ K. Roszko, J. Braun, *op. cit.*

⁴² J. Smirnow, *Muzeum ormiańskie we Lwowie.* Kurier Galicyjski cz. II: 30.04.-13.05.2010, s. 29

⁴³ Ewangeliarz znajduje się w Bibliotece KUL, sygn. 2381. Jego reprodukcje można zobaczyć w: J. Piotrowski, *op. cit.* Za udzielenie cennych informacji dotyczących historii rękopisu serdecznie dziękuję pani mgr Katarzynie Nowak-Komar.

Duży i interesujący ormiański księgozbiór znajdował się przy parafii p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Stanisławowie. Był do tego stopnia zaniedbany w XIX w., że Zieliński napisał, że stan zbioru liczącego ponad 500 ksiąg, na początku XX w. „przedstawił się (...) *po prostu rozpaczliwie*”. Dopiero gdy w 1919 r. proboszczem parafii został ks. Franciszek Komusiewicz sytuacja uległa poprawie. Duchowny osuszył książki i sporządził ich fotografie. Bieńkowska podaje, że księgozbiór w 1926 r. liczył 360 ksiąg. Różnica w liczbie u badaczy może wynikać z przekazania części ksiąg do Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Nie zachował się inwentarz rękopisów z stanisławowskiego.

Ostatni proboszcz ormiański w Stanisławowie, ks. Kazimierz Filipiak w maju 1946 r. wywiózł ze Stanisławowa część wyposażenia kościoła. W powojennej Polsce przez wiele lat nie mógł znaleźć odpowiedniego miejsca do posługi w ormiańskim obrządku. Na pewien czas zatrzymał się w Opolu, Tymbarku. W 1958 r. na stałe zamieszkał w Gdańsku, gdzie w zakrystii kościoła św. Piotra i Pawła zorganizował sanktuarium Matki Bożej Łaskawej.

Po śmierci ks. Filipiaka, duszpasterzem Ormian został ks. Józef Kowalczyk, który popadł w konflikt z diasporą ormiańską ponieważ w latach dziewięćdziesiątych przejął mienie należące do parafii. Pod pretekstem tworzenia muzeum, gromadził armenika, poczynając od zbioru przywiezionego przez ks. Filipiaka, następnie pozyskiwał je od osób prywatnych, również w czasie podróży na Ukrainę.

Zabytki ukrywał w Gościkowie (województwo lubuskie, dawna nazwa: Paradyż) i sprzedawał na aukcjach w Niemczech. Z wielu rękopisów wycięto pieczęcie. Po apelach diaspyry, kardynał Józef Glemp w 2004 r. odwołał Kowalczyka ze stanowiska. Natomiast Ormianie powołali Fundację Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, której jednym z głównych celów jest gromadzenie i opieka nad zabytkami ormiańskimi. Za zgodą kardynała Glempa, w 2005 r. założyciele fundacji przejęli zbiór i przewieźli go do Warszawy.

4. KATALOG

Przyjęty porządek katalogu:

1. Liczba pojedyncza
2. Tytuł rękopisu
3. Data powstania
4. Autor
5. Miejsce powstania
6. Podłoże
7. Liczba stron
8. Wymiary w centymetrach
9. Liczba kolumn tekstu
10. Liczba wersów
11. Proweniencja – podano również wcześniejsze znane miejsca przechowywania, w układzie od ostatniego
12. Oprawa
13. Sygnatura
14. Opis zdobień zawartych w rękopisie
15. Bibliografia podana została w porządku chronologicznym, w następującym układzie: autor, rok wydania publikacji, strona. Pełny opis bibliograficzny publikacji podany jest w aneksie: literatura przedmiotu na końcu niniejszej publikacji.

Rękopisy ułożone są według miejsc, w których są przechowywane, zgodnie z rosnącymi sygnaturami.

Przy miscellanea poszczególne części oznaczono literami (a, b, c).

Zabytki są w dobrym stanie zachowania, wyjątek stanowią niedawno odnalezione (2005 r.) rękopisy należące do FKIDOP, nad którymi wciąż prowadzone są badania.

BIBLIOTEKA NARODOWA W WARSZAWIE

1. **Cantionale Armenum**

- XIV w. (1344r.) (?); Surczat (?); pergamin; s. 240; 12,5 x 9,5 cm; k. 1; w. 20-25
- Proweniencja: Biblioteka Aleksandra Czołowskiego we Lwowie
- Oprawa: Współczesna, skóra na desce.
- Sygn. **nr akc. 4097**
- Opis: Miniatury w rękopisie obwiedzione są czarnym konturem i wypełnione jasnymi odcieniami czerwieni i zieleni. Zdobienia obejmują inicjały ornitomorficzne i floralne, ornamenty na marginesach i winiety nagłówkowe. Winiety nagłówkowe: 8v, 15v, 54r, 104r, 129v, 168v; inicjał zdobiony, kwiaton lub inny drobny motyw na marginesie: 3r, 5v, 18r, 20r, 22r, 42r, 66r, 72r, 80r, 81v, 97r, 99v, 105v, 107v, 108r, 110r, 112r, 113v, 115v, 118r, 124r, 128v, 132r, 133v, 134r, 138v, 138r, 143v, 151v, 154r, 157v, 163v, 177v, 178r, 179v, 185v, 188v, 191v, 205v, 226r, 232r, 237v; ptaki: 35r, 37v, 46r, 49v, 51v, 55v, 59v, 62r, 67v, 70r, 73v, 74r, 76r, 125v, 168v, 196v, 198v, 229r; róg obfitości: 200v, 221v; inną ręką schematyczne, niedbałe rysunki różową farbą: 27v, 28r, 28v, 29r, 30r; mężczyzna w kapeluszu (czarnym tuszem): 184r.
- Numery stron recto.
- Głosa w języku ormiańskim.
- Krawędzie kart barwione czerwonym tuszem.
- Na okładzinie exlibris: „*Ex libris Alexandri Czołowski Leopoli*”.
- Bibliografia: Biedrońska (1999), s. 97; Deluga (2010), s. 160
- Ilustracje: 1-3

2. **Ewangeliarz**

- 1603; Łazarz z Tokatu, Zamość; papier; s. 688; 20 x 16 cm; k. 2; w. 21
- Proweniencja: BUL, nr 48 II; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu
- Oprawa: deska pokryta czerwonym aksamitem; okładzina górna: ślady po pięciu krzyżach (odbarwienie tkaniny, otwory po gwoździach), okładzina dolna: ślad po jednym krzyżu.
- Sygn. **12670 I, nr akc. 10758**
- Opis: Miniatury obejmują list Euzebiusza do Karpiana, tablice kanonów, portrety ewangelistów, strony tytułowe ewangelii, zdobienia na marginesach, inicjały. Miniatury zawierają złozenia.

List Euzebiusza spisany w jednej kolumnie, flankowany kolumnami, nad tekstem winieta z portretem autora i odbiorcy w półkolu. Na marginesie zewnętrznym ukazano przedstawienie drzewa. W kolorystyce dominuje czerwień i niebieski. W porównaniu z pozostałymi zdobieniami w tym rękopisie, list wydaje się nieskończony, duże płaszczyzny, np. tło portretu, fragmenty ornamentu wypełniającego winiety zostały niezamalowane. Również kolorystyka jest mniej intensywna.

Tablice kanonów spisane są w dwóch kolumnach, winiety wypełnione ornamentem floralnym i geometrycznym, w centrum półkole. Ponad winiety ptaki,

dotatkowo na stronach 8v, 9r przedstawiono pawia przy winiecie, od zewnętrznej strony, a na stronach 10v i 11r mała trzymająca świecznik stojący jednopłomieniowy.

List Euzebiusza do Karpiana (fol. 1v, 2r) ozdobiony jest winieta, w środku której wpisany są portrety autora i odbiorcy listu w medalionach. Motyw narodził się w Cylicji w XII w., jednym z pierwszych rękopisów, w których został on wykorzystany był Ewangeliarz ze Skewry znajdujący się obecnie w Polsce. Tablice kanonów (fol. 3v-9r) mają bardzo rozbudowane zdobienia, wypełnione drobnym ornamentem winiety, drzewa i ptaki na zewnętrznych marginesach i ptaki nad winieta.

Ewangeliści Mateusz (24v), Marek (188v) i Łukasz (316v) zostali przedstawieni w bardzo podobny sposób, siedzą zwróceniem $\frac{3}{4}$ w prawo, patrzą przed siebie, tło żółte, po lewej stronie architektura, a przed nimi pulpit. Mateusz i Łukasz są w trakcie pisania, Marek zamysłony dotyka dłońmi ust. W prawym górnym rogu przedstawiono granatowe chmury, z których wyłania się długi promień ostro zakończony tuż przed głową autora.

Św. Mateusz przedstawiony został w centrum miniatury, ma siwiejące włosy i brodę. Ubrany jest w niebieską suknię i czerwony himation. Prawą ręką pisze czerwonym rylcem, a lewą podtrzymuje tablicę. Przed nim znajduje się wysoki pulpit, na nim przewieszona czerwona tkanina, na której leży książka. Na szafce na przybory leżą nożyce, w prawym dolnym rogu stoi naczynie, wazon. Ponad ewangelistą czerwona tkanina przewieszona przez dwa haki. W tle z lewej strony znajduje się różowa budowla czterokondygnacyjna, na planie centralnym.

Marek, wyraźnie młodszy niż Mateusz, ma ciemno brązowe włosy i krótką brodę, ubrany w niebieską suknię i czerwony himation, lewą dłońmi zasłania usta. Białe stopy spoczywają na czerwonej poduszce, prawa lekko uniesiona opiera się na palcach. Przed nim pulpit z szafką na przyrządy do pisania. W górnej części pulpitu leży otwarta księga. W tle, po lewej stronie błękitny budynek, który w partii dachu łączy się płynnie z czerwoną tkaniną, która tworząc okręgi opada aż na pulpit.

Ewangelista Łukasz ma brązowe włosy i siwą brodę, ubrany w czerwoną suknię i ciemnozielony himation. Prawą ręką pisze, a lewą podtrzymuje białą kartę. W tle po lewej stronie znajduje się różowa budowla z kopułą. Powyżej, oddzielone bordiurą, znajdują się dwa różowe liście akantu płynnie przechodzące w tkaninę w tym samym kolorze, przewieszoną przez hak i swobodnie opadającą przed postacią piszącego. Przed ewangelistą znajduje się pulpit, którego nóżkę stanowi pionowo, głową do dołu, ustawiona ryba. Powyżej leży otwarta księga. W prawym górnym rogu wyłaniają się cztery obłoki, a zza nich promień, podobnie jak w pozostałych portretach tego rękopisu, zakończony ostro przed czołem ewangelisty.

Inaczej został przedstawiony św. Jan (522v), który nie siedzi przed pulpitem, a stoi wyprostowany po prawej stronie obrazu. Stopy ma zwrócone w lewo, ale patrzy w prawo, ku górze, w kierunku *Manus Dei*, która wraz z promieniem, wyłania się z chmur. Prawą ręką wykonuje gest błogosławieństwa w kierunku siedzącego z lewej strony, notującego Prochora. Lewą dłoń ma otwartą, zwróconą

w kierunku widza. Ewangelistę otacza nieregularny kształt skały. Prochor przedstawiony jako młody człowiek, bez zarostu, ubrany w ciemnozieloną suknię i czerwony himation.

Nad każdym ewangelistą w prawym górnym rogu znajdują się chmury i skierowany ku nim promień. Portrety mają bardzo dekoracyjny charakter, wszystkie elementy przedstawiono płaszczynowo, bez dbałości o proporcje i perspektywę. Złoczone elementy to aureole i niektóre kontury.

Wizerunki ewangelistów mają bardzo dekoracyjny charakter, siedziska wypełnione są ornamentami, plecionką, a części pulpitu i szafki oddzielone są różnokolorowymi bordiurami wypełnionymi ornamentem plecionkowym lub roślinnym. Każdy portret otoczony jest ramą z bordiury wypełnionej ornamentem przypominającym wici roślinne, a w przypadku portretu Marka, plecionką. Architektura w tle, podobnie jak pulpit zostały namalowane bez podejmowania próby oddania perspektywy.

W stronach tytułowych dominują winiety nagłówekowe, które obejmują około połowy wysokości karty. Wypełnienie winiet to głównie drobny ornament floralny, plecionka, a w winiecie na stronie tytułowej ewangelii według św. Marka dodatkowo, dwie symetryczne harpie. Na marginesie po prawej stronie znajduje się ornament floralny z elementami plecionki, obejmujący całą wysokość strony, zwieńczony krzyżem. Inicjały w kształcie symboli ewangelistów. Pierwszy wers ewangelii według św. Mateusza zapisany jest literami w kształcie ludzi, Marka i Jana w kształcie ptaków, a Łukasza w kształcie wołów. Pozostałe wersy zapisano kolorami żółtym, niebieskim i czerwonym.

Portrety ewangelistów ukazują ich na złoczym tle, siedzących przed pulpitem, w trakcie pisania. Nie zachował się portret św. Jana. Ewangelisci przedstawieni są w sposób typowy dla Bizancjum, Mateusz jako starzec, Mateusz i Łukasz w trakcie pisania, Marek zamyślony. Na szczególną uwagę zasługuje portret św. Mateusza (fol. 12v), autor ewangelii ukazany jako starzec z siwymi włosami i długą brodę, ubrany w niebieski chiton i czerwony himation. Pochyla się maczając pióro w kałamarzu. Poprawnie oddane proporcje ciała w ruchu, poruszone włosy, mimika - wszystko to świadczy o wysokiej klasie tego obrazu, przywodzi na myśl doskonałe prace artystów średniobizantyjskich harmonijnie łączących antyczne wzorce z lakonicznością wczesnochrześcijańskiego symbolizmu. Sztuka tego okresu została zaadaptowana przez artystów Królestwa Armenii Cylicyjskiej⁴⁴.

Średnio na co trzeciej stronie umieszczono zdobiony inicjał i drobny motyw zoomorficzny, floralny, architektoniczny lub w formie krzyża na marginesie, m.in.: 44v, 78v, 102v, 121r, 139r, 166v.

2 exlibrisy BUL; sygnatury: s. 1: S3.C.34/ 1D.8, na s. 2: XLI.D.8.

Bibliografia: Macler (1927), s. 148-152; Czołowski (1932), s. 25-26; Mańkowski (1932), s. 9-

⁴⁴ Cylicja to historyczny region położony w południowo-środkowej części Azji Mniejszej, obecnie Turcja. W XI i XII w. Ormianie masowo emigrowali do Cylicji, uciekając przed prześladowaniem Turków Seldżuckich. Pod koniec XII w. powstało Królestwo Armenii Cylicyjskiej, które przez dwa stulecia było dobrze rozwijającym się ośrodkiem, co dało to możliwość rozkwitu kultury i sztuki ormiańskiej.

11; Mańkowski (1934), s. 147-148; Akinian (1961), s. 2-4; Biedrońska-Słota (1999), s. 88, Arakelian (2011), s. 101

Ilustracje: 4-13

3. Zbiór hymnów i pieśni (*Gastaran i tałaran*)

XV/XVI; papier; s. 596; 18,5 x 13,5 cm; k. 1; w. 16

Proweniencja: BUL, nr 52 I; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu.

Oprawa: XVI w., deska pokryta skórą.

Sygn. **12671 I, nr akc. 10759**

Opis: Strona tytułowa (7r) jest bogato zdobiona, zawiera winiętę z wpisanymi dwiema symetrycznymi harpiami, powyżej dwa ptaki, na marginesie znajduje się scena Zwiastowania, gdzie Maria została namalowana w prawym marginesie, a Archanioł Gabriel w górnym.

Linearne rysunki na marginesie i ozdobne inicjały: 34v, 40v, 47r, 50v, 54v, 59r, 62v, 66v, 68v, 73r, 75r, 77r, 79r, 80v, 83r, 85r, 88v, 89r, 91r, 97r, 101r, 110v, 112v, 129r, 131r, 139r, 146v, 148v, 150v, 161r, 166v, 175r, 191r, 198v, 204v, 208v, 215r, 222v, 226v, 231r, 235r, 236v, 238v, 247r; cyborium: 117r, 393r, 399r.

Zmiany charakteru pisma od: 222v i 357r.

Bibliografia: Macler (1927), s. 138-145; Mańkowski, *Ormiańskie* (1936), s. 214; Akinian (1961), s. 9-15

Ilustracje: 14-15

4. Kanon Wielkiego Tygodnia

XVII-XVIII w.; papier; s. 42; 14,5 x 10,5 cm; k. 1; w. 16

Proweniencja: BUL, nr 60; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu.

Oprawa: Skóra na desce.

Sygn. **12675 I, nr akc. 10763**

Opis: Winieta nagłówkowa, zdobiony inicjał i ornament w formie arabeski na marginesie: 1r; inicjał i ornament na marginesie: 6v, 7r, 8v, 17r, 20v, 21r, 23r, 25r, 27r, 29r, 30v, 32v.

Bibliografia: Macler (1927), s. 124; Akinian (1961), s. 15

Ilustracje: 16-17

5. Psalterz

XVII w.; papier; s. 460; 13 x 10 cm; k. 1; w. 17

Proweniencja: BUL, nr 61; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu.

Oprawa: Deska oprawiona w skórę.

Sygn. **12676 I, nr akc. 10764**

Opis: Rękopis zawiera bogato zdobione strony tytułowe oraz zdobienia na marginesach, w tym wizerunki świętych i innych postaci. Miniatury zostały namalowane intensywnymi kolorami, dość niestarannie.

Strony tytułowe, winieta nagłówkowa, ozdobny inicjał i ornament na marginesie: 8v, 48v, 103r, 164v, 216v, 276v, 327r, 383r

Ozdobny inicjał i ornament lub ptak na marginesie: 8v, 19r, 31r, 62v, 70v, 75r, 82v, 88v, 94v, 109r, 118v, 124v, 133r, 140v, 148v, 170v, 177r, 189r, 196v, 202v, 210v, 224v, 230v, 241r, 250v, 257r, 264v, 272v, 280v, 287r, 292v,

297r, 305r, 316v, 341r, 349r, 356v, 363r, 373r, 381r, 387r, 395r, 399r, 405r, 414v, 423r, 431r, 436v, 437r, 449r; cyborium na marginesie: 25r, 183r.

Postaci: 13r (święty, mężczyzna z brodą, aureola wokół głowy, w lewej ręce trzyma księgę), 39r (mężczyzna w kapeluszu z piórem), 54v (święty, mężczyzna z krótką brodą, aureola wokół głowy), 154v (młody człowiek, górna część zamazana), 442v, 453r (starszy mężczyzna siedzący na krześle);

Brzeży kart zostały przycięte, co uszkodziło większość miniatur.

Bibliografia: Macler (1927), s. 130; Akinian (1961), s. 3

Ilustracje: 18-21

6. Ewangeliarz

1639; Mkrdycz; Lwów; papier; s. 661; 27 x 19,5 cm; k. 1; w.

Proweniencja: BUL, nr 64 III; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu

Oprawa: deska pokryta tkaniną jedwabną, użyto części pasa kontuszowego

Sygn. **12677 III, nr akc. 10765**

Opis: Miniatury obejmują list Euzebiusza (10v, 11r), tablice kanonów (12v, 13r, 14v, 15r, 16v, 17r, 18v, 19r), wizerunki ewangelistów (40v, 210v, 322v, 510v), ozdobne strony tytułowe ewangelii (41r, 211r, 323r, 511r), inicjały i ornamenty na marginesach. Miniatury złożone, w kolorystyce miniatur dominuje niebieski i czerwony, występuje też pomarańczowy, zielony i żółty. W ornamentach wykorzystano tylko kolory niebieski, czerwony i śladowo zielony. Tekst w dwóch kolumnach, określony czerwonymi ramami, pismem notgrir, czarnym tuszem. Na marginesie glosa w języku ormiańskim.

List Euzebiusza do Karpiana spisany w jednej kolumnie, tekst flankowany kolumnami, ponad tekstem znajduje się bogato zdobiona winieta. Po środku winiety znajduje się portret w półkolu. Zwykle portrety przedstawiają Euzebiusza i Karpiana, jednak w przypadku tego rękopisu, na stronie 10v przedstawiono popiersie starca ze skrzyżowanymi na piersi rękoma, a na stronie 11r znajduje się popiersie kobiety. Na zewnętrznych marginesach przedstawione jest drzewo z ptakiem siedzącym na jego szczycie.

Sylwetki ewangelistów na intensywnie niebieskim tle, są nieco przysadziste, twarze o małych, blisko osadzonych oczach, czoło wysunięte. Mateusz, Marek i Łukasz siedzą przed pulpitemi na tle architektury symbolizującej miejsca, w których pisali ewangelie. Motyw inspiracji w formie *Manus Dei* występuje tylko w portrecie Mateusza. Przed Łukaszem leżą narzędzia lekarskie, skalpel, nożyczki, które nawiązują do pierwotnej profesji ewangelisty. Symbole poszczególnych autorów zostały przedstawione tylko w inicjałach na stronach tytułowych. Jan w pozie stojącej zwrócony w lewo, w stronę promieni wyłaniających się z nieba. Dłonie wyciąga ku Prochorowi, który siedzi na tle jaskini i notuje słowa apostoła. Za figurami znajdują się dwie skaliste góry o nieregularnym kształcie.

Strona tytułowa każdej ewangelii zawiera winieta nagłówkową w kształcie prostokąta zajmującą niemal połowę wysokości karty. Każda winieta ma inny kształt wycięcia wewnątrz i ornamentalne wypełnienie. Po prawej stronie, na całej wysokości strony, znajduje się ornament floralny z elementami plecionki. Inicjały

mają kształt symbolu autora danej ewangelii. Litery w pierwszym wersie mają kształt ptaków, a kolejne wersy zapisano kolejno kolorami: niebieskim, ciemnoczerwonym i pomarańczowym. Tekst pierwszych czterech wersów zapisany jest w jednej kolumnie, a kolejne dwa w dwóch kolumnach.

Na fol. 3r znajduje się napis: „4 ewangelie pisał Jan Chrzyciel, pisarz roku ormiańskiego 1088/ 1639 we Lwowie za Władysława IV”

Bibliografia: Macler (1927), s. 108-112; Czołowski (1932), s. 26; Mańkowski, *Ormiańskie* (1936), s. 214; Akinian (1961), s. 4-5; Biedrońska (1999), s. 92; Deluga (2010), s. 160; Kąkolewski (2012), s. 131

Ilustracje: 22-31

7. Żywoty Świętych

XVI/XVII w.; papier; s. 304; 26 x 17,5 cm; k. 1; w. 23

Proweniencja: BUL, nr 65 III; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu; w 1696 r. w zbiorach Stefana Ałunowicza, rajcy zamojskiego.

Oprawa: Deska oprawiona w skórę, wklejka z tkaniny wzorzystej, jedwabnej z XVI w.

Sygn. **12678 III, nr akc. 10766**

Opis: Miniatury namalowane intensywnymi kolorami, czerwonym i niebieskim.

Strona tytułowa, winieta nagłówkowa z podcięciem w formie trójlistnego łuku, wypełniona ornamentem, nad winietą znajduje się para ptaków, ornament na marginesie, ozdobny inicjał: 1r, rozeta wirowa: 110v, rysunki na marginesach: 182v, 189r, 213r, 263r, 276v.

Na początku i końcu po dwie karty pergaminowe, pochodzące z innego rękopisu. Na stronie wewnętrznej okładziny exlibris: „Anno Domini 1696 die. 20 Fe, Ex Libris Spectabili Stephani Athinowicz Consuli Zam.” Powtórzony na fol. 116v.

Bibliografia: Macler (1927), s. 154-155; Akinian (1961), s. 17-19; Biedrońska (1999), s. 86; Deluga (2010), s. 160

Ilustracje: 32-33

8. Księga kanonów kościoła ormiańskiego

1600/1601; spisał Zachno Simeon, ozdobił (?) Jakub z Zamościa; Zamość; s. 290; 24,5 x 18 cm; k. 2; w. 24

Proweniencja: BUL, nr 66; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu.

Oprawa: Deska pokryta skórą.

Sygn. **12679 II, nr akc. 10767**

Opis: Winieta nagłówkowa szerokości jednej kolumny, inicjał ozdobny, ornament na marginesie: 2r, ozdobny inicjał ornitomorficzny: 26r, ozdobny inicjał floralny: 29v, 38v, 42v, 45v, 49v, 52v, 59r, 63v, 65v.

Numery stron recto.

Bibliografia: Macler (1927), s. 115-124; Akinian (1961), s. 23-26

Ilustracje: 34-35

9. Miscellanea: Lekcjonarz (a), Mszał dla polskiej gminy Ormian (b)

XVII/XVIII w., (1698); Lwów; Teiles Isaak (?); s. 208; 28 x 18,5 cm; k. 2 (a), k. 1 (b); w. 31 (a), w. 34 (b)

Proweniencja: BUL, nr 68 III; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu.

- Oprawa: Współczesna, deska pokryta tłoczoną skórą.
 Sygn. **BN 12681 III, nr akc. 10769**
 Opis: Miniatury namalowano trzema kolorami, czerwonym, niebieskim i czarnym tuszem wykorzystując kolor tła.
 Winieta nagłówkowa: 1r, 91r, 98v, 133r; ornament na marginesie, ozdobny inicjał: 12v, 111r, 117r, 125r, 138v; archanioł depreczący Szatana: 142v.
 2 exlibrisy BUL: na wewnętrznej stronie okładziny sygnatura: 54.B.15 i na s. 2:WLI.H.2
 Bibliografia: Macler (1927), s. 125-126; Akinian (1961), s. 6; Biedrońska (1999), s. 98; Deluga (2010), s. 161
 Ilustracje: 36-37

10. Miscellanea, Lekcjonarz

- 1658 (a), 1695-1705 (b); Melkon syn Arew'sa, papier, s. 900, 29 x 18 cm; k. 1; w. 26
 Proweniencja: BUL, nr 69; do 1802 r. w parafii ormiańskiej w Zamościu.
 Oprawa: Deska pokryta skórą.
 Sygn. **12682 III, nr akc. 10770**
 Opis: Strona tytułowa, winieta nagłówkowa, ornament na marginesie, pierwszy wers spisany literami ornitomorficznymi: 1r; ozdobny inicjał: 179r, 182v, 619r, winieta nagłówkowa: 318v.
 Grafiki: 110v (Zwiastowanie), 115r (Adoracja Dzieciątka), 250v (Wniebowstąpienie), 343r (Biskup odprawiający mszę), 353r (Ukrzyżowanie), 288v, 514v (Zmartwychwstanie), 548v (Zesłanie Ducha), 586v (Sąd Ostateczny).
 Bibliografia: Macler (1927), s. 134-138; Akinian (1961), s. 7
 Ilustracje: 38-39

BIBLIOTEKA XX CZARTORYSKICH W KRAKOWIE

11. Psalterz

- 1575; Lusig; Lwów; papier; s. 261; 27 x 17,5 cm; k. 2; w. 24
- Proweniencja: Nieznana.
- Oprawa: Skóra tłoczona.
- Sygn. **3546**
- Opis: Miniatury zostały namalowane kolorami czerwonym i niebieskim, określone czarnym tuszem. Zdobienia obejmują winiety nagłówkowe, ozdobne inicjały i ornamenty na marginesie.
- Winieta nagłówkowa o prostokątnym kształcie, wypełniona ornamentem roślinnym, plecionkowym: 1r, 59r, 158v, 189r. Tekst zdobi też wiele inicjałów roślinnych lub zoomorficznych, przeważnie z motywem ptaków i harpii.
- Zapis na fol. 122 zawiera datę i miejsce powstania (1575 r., tzn. 1024 ery ormiańskiej, Lwów).
- Na marginesach dopiski w języku łacińskim i pojedyncze rysunki ptaków.
- Bibliografia: Roszko (1958), s. 29; Petrowicz (1964), s. 157; Biedrońska (1999), s. 84
- Ilustracje: 40-41

MUZEUM NARODOWE W KRAKOWIE

12. Ewangeliarz

	XVI/XVII w.; pergamin, papier woskowy; s. 622 + 4; 19 x 12,5 cm; k. 2, w. 20
Proweniencja:	Nieznana
Oprawa:	Skóra tłoczona
Sygn.	XIV- 1106
Opis:	

Portrety ewangelistów św. Mateusza (6v), Marka (176v) i Łukasza (234v) ukazują ich siedzących, zwróconych $\frac{3}{4}$ w prawo, bez pulpity, na tle architektury. Ubrani są w obszerne czerwone płaszcze, a ich głowy otacza nimb, którego kontur składa się z drobnych punktów. Wszyscy patrzą kierunku prawego górnego rogu miniatury, jednak nie ukazano tu ani *Manus Dei*, ani żadnego innego symbolu inspiracji.

Św. Mateusz przedstawiony został jako starzec z siwymi włosami i długą brodą, w niebieskiej tunice i czerwonym płaszczu. Lewą ręką podpira księgę, a prawą notuje w niej. Św. Marek ma czarne włosy i krótką brodę, prawą, uniesioną ręką wykonuje gest błogosławieństwa, a lewą trzyma tabliczkę. Łukasz, podobnie jak Marek, ma czarne włosy i krótką brodę, prawą ręką wskazuje przed siebie palcem, a w lewej trzyma księgę. Inaczej niż pozostali ewangeliści ma założony płaszcz. Nie jest on przełożony przez lewe ramię, a spięty broszą.

Architektura w tle na pierwszych trzech portretach jest bardzo podobna, przedstawia świątynię zwieńczoną niebieską lub zieloną kopułą. Za Mateuszem jest ona flankowana dwoma symetrycznymi wieżami zwieńczonymi dwuspadowym dachem. Za Markiem i Łukaszem świątynia z kopułą jest z prawej strony, a po lewej widać jedną wieżę. We wszystkich trzech przypadkach szczyt kopuły nieco zachodzi na ramię miniatury. W przypadku portretu św. Marka, na dachach budowli leży czerwona tkanina. Architektura wydaje się dość szczegółowo potraktowana, każdy budynek ma gzymsy, kilka okien, niektóre wyposażone są w kratę.

Portret św. Jana (476v) wyróżnia się wśród pozostałych. Apostoł przedstawiony jest w pozie wyprostowanej, krocząc w lewą stronę. Ubrany jest w niebieską tunikę i zielony płaszcz sięgający do kolan. Wzrok ma skierowany w lewy górny róg miniatury, gdzie z ciemnej, symbolicznie namalowanej chmury wyłaniają się trzy, ostro zakończone, promienie. Jan wyciąga ku nim lewą dłoń, a prawą wykonuje gest błogosławieństwa w kierunku Prochora. Uczeń siedzi patrząc nieco bojaźliwie na ewangelistę. Notuje jego słowa na tabliczce. Za figurami znajduje się architektura, jednak w odróżnieniu do pozostałych portretów w tym rękopisie, nie ma tu kopuły. Ciekawym elementem są kwiaty na murach budynków i na trawie u stóp ewangelistów, są to: tulipany, goździki, konwalie i motyw karczocha.

Każdy wizerunek obwiedziony jest dość masywną, prostokątną ramą. W przypadku wizerunku Łukasza w lewym górnym rogu znajduje się wcięcie w prostokątnej ramie. W tym wolnym polu znalazła się inskrypcja. Oprócz ramy portretu św. Mateusza,, wszystkie zdobione są plecionką. Kolorystyka

przedstawień jest stonowana, przeważają brązowe mury architektury, na tle których odcinają się czerwone plamy barwne, którymi namalowano szaty trzech pierwszych ewangelistów. Natomiast gama barwna stron tytułowych ewangelii jest uboższa niż portretów ewangelistów, artysta wykorzystał w nich tylko kolory: czerwony, błękitny i granatowy, kontur narysował czarnym tuszem, w nielicznych przypadkach użył też koloru zielonego.

Każda strona tytułowa ewangelii zawiera winiętę nagłówkową wysokości równej połowie wysokości całej zdobionej części strony, inicjał w kształcie symbolu autora danej ewangelii, ozdobny pierwszy wers tekstu i ornament ma marginesie z motywem plecionki. Kształt winiety obwiedziony jest dość grubą ramą, wewnątrz natomiast wypełniają ornamenty, przy ewangelii Mateusza i Jana dominują symetrycznie zakomponowane, płynne, miękko malowane motywy roślinne, układające się w okręgi. Natomiast winiety na stronach tytułowych ewangelii Marka i Jana wypełnione są regularną siatką przeplatających się ze sobą prostych, pola między nimi mają kształt rombów wypełnionych roślinnym ornamentem.

Ponad winiętą na stronie tytułowej ewangelii wg św. Jana namalowano ornament roślinny, trzy pozostałe winiety zwieńczone są przedstawieniami par drobnych ptaków, które ustawione są symetrycznie przed naczyniem. Ptaki przy ewangelii Mateusz i Marka trzymają w dziobach gałązki, a przy ewangelii Marka piją z kielicha. Pierwszy wers ewangelii św. Mateusza i Łukasza zapisane są literami w kształcie ptaków, a w przypadku ewangelii św. Jana litery są takie same jak te w pozostałych wersach, ale od nich większe. Ewangelia św. Marka – zaczyna się od liter zdobionych floralnymi motywami, dodatkowo środkowa litera zawiera przedstawienie twarzy.

Paginacja wtórna recto nieparzyście.

Bibliografia: Biedrońska- Słota (1999), s. 87
Ilustracje: 42-49

ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH WE WROCŁAWIU

13. Mszał ormiański

- XVIII w.; papier; s. 177; 15 x 10 cm; k. 1, w. 16
- Proweniencja: Nieznana.
- Oprawa: Deska pokryta skórą.
- Sygn. **1776/I**
- Opis: Rękopis zawiera ozdobne inicjały, namalowane czarnym tuszem, niemające jednak tradycyjnych ormiańskich form.
Tekst spisany w języku polskim, a glosa w ormiańskim.
Na stronie 99 napis: „Anno Dni 1710”.
Tekst spisany różnymi charakterami pisma.
- Bibliografia: Roszko (1958), s. 25; Biedrońska-Słota (1999), s. 85
- Ilustracje: 50

14. Miscellanea, Rytuał

- XVII/XVIII w. (1696 r.?): papier; s. 274 + 4; 29 x 19 cm; k. 2; w. 29
- Proweniencja: Z biblioteki Józefa Teodorowicza, Lwów
- Oprawa: Współczesna, deska pokryta skórą
- Sygn. **12084/II**
- Opis: Kontur miniatur namalowany czarnym tuszem, do wypełnienia użyto czerwonej farby oraz bardzo rzadko brązowej.
Winieta nagłówkowa: 5r, 21r, 35r, 47r, 85r, zdobienie w formie ptaka na marginesie: 5r, 47r, 58v, 65r, 85r, 89r, 100v, 199r, 209r, 241r.
Na kartach 141- 198 widoczny jest inny charakter pisma.
Glosa w języku ormiańskim.
- Bibliografia: Roszko (1958), s. 14; Biedrońska-Słota (1999), s. 99
- Ilustracje: 51

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA ORMIAN POLSKICH, WARSZAWA

15. Rytuał

- XVIII w.; papier; 18,5 x 15,5 cm; k. 1; w. 20
- Proweniencja: Parafia ormiańska w Stanisławowie.
- Oprawa: Deska oprawiona w skórę.
- Sygn. **692-r-035**
- Opis: Rękopis zawiera jedną ozdobną stronę tytułową oraz dwa inicjały ornitomorficzne. Miniatury zostały namalowane wyraźnym czarnym konturem, który wypełniono kolorami czerwonym i niebieskim.
- Strona tytułowa: winieta nagłówkowa wypełniona ornamentem i przedstawieniami dwóch symetrycznie ustawionych harpii, ornament na marginesie, ozdobny inicjał ornitomorficzny: 2r.
- Brak paginacji.
- Na stronie 2v, w lewym dolnym rogu pieczęć z napisem: „Księgozbiór gdański kościoła ormiańskiego ze Stanisławowa”.
- Bibliografia: Deluga (2010), s. 161
- Ilustracje: 52-53

16. Psalterz (?)

- XVII w. (?); Stefan Balicki (?); papier; 19 x 14 cm; k. 1; w. 18
- Proweniencja: Parafia ormiańska w Stanisławowie.
- Oprawa: Brak przedniej okładziny, tylna- deska oprawiona w skórę.
- Sygn. **795-r-040**
- Opis: Strona tytułowa- winieta nagłówkowa obejmująca połowę wysokości karty, powyżej ptaki i kiście winogron, ornament na marginesie, czwarty wers napisany literami zoomorficznymi: 1r. Na wielu kartach tekst zdobią winiety nagłówkowe, niewielkie ornamenty floralne na marginesie i inicjały. Obok tradycyjnych form występują bardziej realistyczne przedstawienia, zwłaszcza w obrazach kwiatów i innych roślin. Kolorystyka miniatur jest intensywna, z przewagą ciemnej zieleni. Występują złocenia.
- Luźna karta z przedstawieniem Trójcy Świętej. Na jej odwrocie i na fol. 1v w dolnej partii znajduje się pieczęć z napisem: „Księgozbiór gdański kościoła ormiańskiego ze Stanisławowa”.
- Brak paginacji.
- Bibliografia: Deluga (2010), s. 160
- Ilustracje: 54-57

5. RĘKOPISY ORMIAŃSKIE POCHODZĄCE Z INNYCH OŚRODKÓW, OBECNIE PRZECHOWYWANE W POLSCE

Odrębną grupę zabytków stanowią rękopisy, które Ormianie przywieźli do Polski z innych ośrodków diaspory lub Armenii. Czołowym zabytkiem tej grupy jest Ewangeliarz ze Skewry (il. 58-61), który powstał w cylicyjskich klasztorach w Mildź i Skewrze w latach 1198-1199 z okazji koronacji pierwszego króla Armenii Cylicyjskiej, Leona I. Kopistą i autorem miniatur był brat Grzegorz. Bogate zdobienia rękopisu stanowiły wzór dla wielu innych ewangelarzy, wniosły też kilka innowacyjnych rozwiązań kompozycyjnych, które na całe stulecia zakorzeniły się w iluminatorstwie ormiańskim⁴⁵.

Nie zachowały się informacje o tym w jaki sposób i kiedy Ewangeliarz trafił na ziemię polskie. Prawdopodobnie już pod koniec XIV w. został przywieziony do kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim, a następnie, jak głosi kolofon, w 1422 r. kupił go Chutłubej od ormiańskiego mnicha Szymona⁴⁶. W 1592 r. znajdował się we Lwowie jako własność Torosa Bernatenca (Bernatowicza), w XVII w. wykonano nową oprawę ewangeliarza⁴⁷. Po II wojnie światowej manuskrypt został ukryty w klasztorze benedyktynów w Tyńcu, a następnie w 1985 r. trafił jako depozyt Prymasa Polski do Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie i przez długi czas uważany był za zaginiony⁴⁸. W 1997 r. w Muzeum Gutenberga w Moguncji przeprowadzono jego konserwację. Od 2005 r. jako depozyt przechowywany jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie, pod numerem akcesji 17680.

Również w Bibliotece Narodowej w Warszawie znajduje się miniatura przedstawiająca Ofiarowanie Jezusa w świątyni, wycięta z XVI-wiecznego rękopisu, nr inw. 77739. Bardzo zbliżony styl i wymiary miała zaginiona w czasie wojny miniatura, przedstawiająca Wjazd do Jerozolimy, która przechowywana była w tym samym muzeum pod numerem inwentarzowym tylko o jeden niższym, czyli 77738⁴⁹. Jak podaje Sawicka miniatury te wchodziły w skład kolekcji luźnych kart i wyciętych miniatur, z których większość trafiła do Warszawy w latach 1934-1936 z Genewy jako dar inż. W. Wojciechowskiej⁵⁰.

W Muzeum Narodowym w Krakowie przechowywany jest Zbiór hymnów brewiarzowych, nr inw. 2406 I, który powstał w 1597 r. w Sanahin (il. 64-67). Manuskrypt został spisany i ozdobiony przez Ter Aristakesa. Zawiera bogate dekoracje, oprócz winięt nagłówkowych, inicjałów i ornamentów na marginesie, zdobi go wiele scen figuralnych ze Starego i Nowego Testamentu oraz wizerunki świętych. W 1603 r. rękopis został przewieziony przez Łazarza do

⁴⁵ Patrz: S. der Nersessian, *Miniature painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to Fourteenth Century*. Washington 1993, s. 16, 19

⁴⁶ K. Stopka, *Pomniki minionej chwały. Ormiański Lwów w opisie Krzysztofa Stopki i w fotografii Andrzeja Płachetki*. Kraków 2002, s. 37

⁴⁷ A. Czołowski, *op. cit.*, s. 24; B. Biedrońska-Słota: *Ormianie polscy... op. cit.*, s. 45

⁴⁸ <http://www.dziedzictwo.ormianie.pl> (10.07.2012)

⁴⁹ Czarno- białe zdjęcie miniatury MN 77738 wykonane przed wojną przez MNW zostało opublikowane w: S. Sawicka, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*. Warszawa 1952, tabl. LI

⁵⁰ S. Sawicka, *op. cit.*, s. 34

miasta Kars⁵¹. Do Polski trafił zapewne wraz z imigrantami, a na początku XIX w. znalazł się w Bibliotece Puławskiej należącej do ksiąg Czarotoryskich. Prawdopodobnie również z XVI w. pochodzi drugi przechowywany w Krakowie rękopis, Psalterz, nr inw. 2405 I (il. 62, 63). Nieznany autor ozdobił rękopis licznymi ornamentami, inicjałami i jedną miniaturą całostronicową przedstawiającą króla Dawida grającego na harfie (fol. 2v, il. 62).

W polskich zbiorach zachowały się dwa wyjątkowe obiekty, magiczne zwoje, nazywane też amuletami, które zawierają fragmenty ewangelii, modlitwy, porady, jak leczyć dolegliwości, niekiedy również schematyczne rysunki o niewyjaśnionym znaczeniu. Często były ozdabiane miniaturami z wizerunkami świętych. Zwykle mają szerokość 5-7 cm i różną długość, od 50 cm do kilku metrów. Powstawały głównie w XVII w. w Armenii i Konstantynopolu. Na świecie zachowało się kilkadziesiąt takich zwojów, największe zbiory przechowywane są w Bibliotece Narodowej w Paryżu, Bibliotece Mechitarystów w Wenecji, Bibliotece Brytyjskiej w Londynie oraz na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles. Zwój przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, nr akc. 436, otwiera miniatura z przedstawieniem świętego, w tekście występują ozdobne inicjały. Natomiast drugi zwój z Biblioteki Jagiellońskiej zawiera same schematyczne rysunki o niejasnej dziś treści, namalowane czarnym tuszem. Amulety służyły indywidualnej dewocji, wierzono, że posiadanie zwoju zapewnia bożą ochronę.

⁵¹ Obecnie: północno- wschodnia Turcja; patrz: J. Rydzkowska, *Zbiór hymnów brewiarzowych, nr inw. 2406. Ormiański rękopis ze zbiorów Fundacji XX Czarotoryskich w Krakowie*. Biuletyn OTK, nr 56/57, Kraków 2009, s. 16-62 oraz komentarz do artykułu: A. Pisowicz, *Chodziło o Kars. Jeszcze o ormiańskim rękopisie przechowywanym w Krakowie*. Biuletyn OTK, nr 58/59, Kraków 2009, s. 46-47

6. ANALIZA PORÓWNAWCZA RĘKOPISÓW ŁAZARZA Z TOKATU

Analiza materiału, przede wszystkim ewangeliarza BNW 12670 I (il. 4-13), nasunęła skojarzenia z innymi ormiańskimi zabytkami przechowywanymi np. w Bibliotece Mechitarystów w Wiedniu. W związku z tym przygotowałam również analizę porównawczą, która stanowi przyczynek do wysunięcia hipotezy dotyczącej atrybucji.

Mańkowski miał wątpliwości dotyczące atrybucji rękopisu z Zamościa BNW 12670 I. Według kolofonu autorem jest Łazarz, jednak Mańkowski wahał się, czy chodzi o Łazarza z Tokatu. O autorze napisał: „...miniatury [...] nie zdają się świadczyć o subtelności jego pędzla, są raczej dość grube. Najlepsze jeszcze są jego rysunki, rzucone szkicowo na marginesie. Nieco odmienne cechy noszą miniatury rękopisu nr 97 Biblioteki oo. Mechitarzystów w Wiedniu, które nie są pozbawione charakteru. [...] Dlatego waham się, czy przypisać miniatury tego rękopisu tej samej osobie, co i poprzednie, zwłaszcza wobec licznych miniaturzystów tego samego imienia- Łazarz.” Arakelian natomiast przypisuje autorstwo ewangeliarza BNW 12670 I Łazarzowi z Babertu .

Gdyby porównać portret Mateusza w ewangeliarzu BMW 97, rzeczywiście, dzięki uchwyceniu naturalnej pozy postaci, dobrym proporcjom, przekonującej mimice, wydaje się reprezentować wyższą klasę niż miniatury w ewangeliarzu BNW 12670 I (il. 6). Jednak porównanie całości rękopisów i detali postaci pozwala odrzucić wątpliwości Mańkowskiego i hipotezę Arakeliana. Za autorstwem Łazarza z Tokatu przemawia przede wszystkim sposób rysowania twarzy, zwłaszcza oczu malowanym z charakterystycznym zaznaczeniem fałdy powieki, niezmienny kształt nosa zupełnie prostego, z delikatnie zaznaczonym nozdrzem, a także układ draperii tworzącej niemal ornamentalne, regularne, koliste kształty.

Bardzo podobne cechy do ewangeliarza 12670 I reprezentują portrety ewangelistów w ewangeliarzu, BMW 272, pochodzącym z Cylicji z 1378 r. W kolofonie zapisano informację, że w 1629 r. „to pismo zostało napisane w diecezji Kamieniec pod ochroną świętej Panny.” Wtedy namalowano portrety ewangelistów, które prawdopodobnie zakryły pierwotne miniatury. Nawet powierzchowna analiza pozwala zauważyć, że są autorstwa innego artysty niż pozostałe zdobienia. Ornamenty zdobiące marginesy i strony incipitowe namalowano linearnie bladoczerwonym tuszem. Twarze postaci, np. anioła, czy sfinksów na stronie incipitowej Ewangelii św. Mateusza, mają niskie czoła, szeroko rozstawione małe oczy, drobne usta i brak zaznaczenia nozdrza. Natomiast w portretach ewangelistów twarze, kompozycja, elementy pulpitu, są miejscami identyczne z miniaturami w ewangeliarzu BNW 12670 I Łazarza z Tokatu. Szczególnie przekonujące podobieństwo widać w sposobie malowania oczu z charakterystycznie dla Łazarza zaznaczonymi powiekami.

PODSUMOWANIE

Założeniem projektu było opisanie dwudziestu rękopisów ormiańskich, pochodzących z Rzeczypospolitej i przechowywanych w Polsce. W trakcie jego realizacji okazało się, że część z nich pochodzi spoza terenów Rzeczypospolitej lub nie zawiera zdobień. W związku z tym katalog obejmuje szesnaście pozycji, natomiast pozostałe zabytki opisane są w osobnym rozdziale. Ilustracje obejmują wszystkie zdobione manuskrypty, również te, które powstały poza granicami Rzeczypospolitej.

Polski zbiór jest zaledwie fragmentem dawnego, pokaźnego zbioru pochodzącego z Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pozostałe ormiańskie zabytki piśmiennicze przechowywane są w bibliotekach na całym świecie, m.in. w Erywanu, Wiedniu, Berlinie, Wenecji i Paryżu. Łącznie zachowało się ponad sto iluminowanych rękopisów, co pozwala wierzyć, że skrytoria ormiańskie w Polsce w XVI i XVII w. były bardzo aktywne.

Zbiór rękopisów przechowywanych w Polsce jest bardzo zróżnicowany. Ich autorzy pochodzili z różnych środowisk, niektórzy z terenów Armenii, inni z ośrodków diaspory, przede wszystkim na Krymie, mówili w różnych językach. Wśród grupy rękopisów znajdujących się w Polsce na szczególną uwagę zasługują trzy ewangeliarze, które zdobione były według dawnych wzorców i tradycyjnego układu. Pozostałe rękopisy iluminowane zawierają mniej rozbudowane zdobienia. Przeważnie są to zdobienia ornamentalne malowane ograniczoną gamą barwną, głównie kolorami czerwonym i niebieskim, z wyraźnie zaznaczonym czarnym konturem.

Analiza porównawcza całej grupy rękopisów z Rzeczypospolitej pozwala zauważyć, że początkowo ormiańska sztuka miniatorska ściśle podążała za dawnymi, średniowiecznymi wzorcami ośrodków w Cylicji i Armenii Wielkiej. Piśmiennictwo miało więc bardzo pozytywny wpływ na zachowanie przez Ormian tożsamości kulturowej. W Polsce do dziś wielu potomków dawnych Ormian kulturuje tradycje i ma poczucie odrębności kulturowej.

Natomiast po przyjęciu unii z kościołem rzymskokatolickim coraz częściej w twórczości iluminatorskiej Ormian, występują cechy stylowe i motywy ikonograficzne zaczerpnięte ze sztuki lokalnej i zachodnioeuropejskiej, co odzwierciedlało pogłębiającą się asymilację Ormian z polskim społeczeństwem. Zjawisko to jest szczególnie wyraźnie widoczne w pracach Stefana Balickiego: FKIDOP 795-r-040 i BMW 355, czy Krzysztofa Faruchowicza, BMW 435. Podkreślić należy, że okcydentalizacja dotyczy niemal wyłącznie scen figuralnych, podczas gdy ornamenty i zdobienia ornitomorficzne w znaczącej większości zachowały dawną formę.

ANEKSY

1. Zapis ormiańskich nazw własnych

Alfabet ormiański składa się z 38 liter, a język 36 głosek, wśród nich jest kilka, które nie występują w językach europejskich, istnieje więc problem transkrypcji ormiańskich słów w językach europejskich, a także odwrotnie, zapisu polskich nazw ormiańskim alfabetem. Często to samo słowo jest zapisywane na wiele sposobów. Nazwy własne zapisywane są w opracowaniach na różne sposoby⁵². Poniżej wymieniono nazwy własne związane z piśmiennictwem ormiańskim w Polsce, występujące w niniejszej pracy oraz ich różne sposoby zapisu pojawiające się w literaturze przedmiotu. Ponieważ ormiańskie nazwy występują w wielu opracowaniach w bardzo różnych formach, nie jest to więc pełen wykaz ich wariantów.

Zapis ormiańskich nazw własnych	
Wersja użyta w niniejszej pracy	Pozostałe wersje
Babert z Babertu	Baberd, Baybourd, Babourd Baberdcı, Baberdacı
Chaczatur	Chaczatur, Khatchatur, Xač'atur, Xaczatur
Jakub	Hagop, Hakop, Hakob, Jakob
Jan	Howanes, Howhannes, Howhanes, Johan, Jowanes, Jowannes, Jowhannes, Owanes
Mkrdycz	Mkrdicz, Mkrtič, Mykrdycz, Jan Chrzyciel
Jazłowiec	Jazlow
Kamieniec Podolski z Kamieńca	Kamenic Kaminci, Kamentsi
Krzysztof	Kristofor, Kristosatur
Lwów	Ilow, Lemberg, Leopold, Low, Lwiw, Lwow
Łazarz	Gazar, Ghazar, Kazar, Lazar
Stanisławów ⁵³	Stanislawow
Tokat z Tokatu	Eudoksja, Tokat, Toxat, Tochat Ewdokiaci, Ewdokiac'i, Toxatec
Zamość	Zamostsat, Zamostia, Zamosca

⁵² Patrz: A. Pisowicz, *O polskiej transkrypcji wyrazów ormiańskich*. Przegląd Orientalistyczny 1979, nr 2 (110), s. 158-162; A. Pisowicz, *Mały słownik ormiańsko- polski, polsko- ormiański*. Warszawa 2006

⁵³ Obecnie Iwano-Frankiwnsk

2. Wykaz skrótów

Skrót	Pełna nazwa
BCz	Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie
BMW	Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu
BMWen	Biblioteka Mechitarystów w Wenecji
BNW	Biblioteka Narodowa w Warszawie
BOTK	Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego
BOKJ	Biblioteka Ormiańskiego Klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie
BUW	Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
FKiDOP	Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich
KUL	Katolicki Uniwersytet Lubelski
Matenadaran	Instytut Dawnych Rękopisów im. Mesropa Masztoca Matenadaran w Erywanie
MNK	Muzeum Narodowe w Krakowie
OTK	Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne
SB	Staatsbibliothek, Berlin
ZNiO	Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu

LITERATURA PRZEDMIOTU

Akinian Nerses, *Katalog der armenischen Handschriften in den Bibliotheken zu Lewow und Stanislawow*. Wiedeń 1961

Arakelian Mikayel, *Sixteenth and Seventeenth Century Armenian Illuminated Manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovina*. [w:] *Armenian- Ukrainian Historical Contacts. Papers of the International Conference Held in Lviv 29-31 May 2008*. Pod red. K. Bardakjian, F. Sysyn i A. Yasinovskiy. Lviv 2011, s. 93-111

Barącz Wincenty Sadok, *O rękopisach kapituły ormiańskiej we Lwowie*. Dziennik Literacki 1853, nr 34-40

Biedrońska- Słota Beata, *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie 1999

Biedrońska- Słota Beata, *Kolekcje sztuki ormiańskiej w zbiorach polskich*. Biuletyn OTK 1999, nr 15, s. 3-8

Biedrońska- Słota Beata, *Sztuka ormiańska. Charakterystyka przemian do XVIII wieku*. Biuletyn OTK 2000, nr 21/22, s. 44-65

Bieńkowska Barbara, *Biblioteki na wschodnich ziemiach drugiej Rzeczypospolitej*. Informator. Red. B. Bieńkowska. Poznań 1998

Chowaniec Czesław, *Wystawa historyczna miasta Stanisławowa*. Stanisławów 1928

Chrzęszczewski Jacek, *Dzieje parafii i kościoła ormiańskiego p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP w Stanisławowie (obecnie Iwano- Frankiwska, Ukraina)*. Biuletyn OTK 1996, nr 7, s. 3-23

Chrzęszczewski Jacek, *Kościół Ormian Polskich*. Warszawa 2001

Czołowski Aleksander, *Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie*. Przewodnik. Lwów 1932

Дашкевич Ярослав Романович, *Армянская книга на Украине в XVII столетии*. Москва 1962

Daszkiewicz Jarosław, *Armenia and Ukraine*. Lviv-New York 2001

Deluga Waldemar, *Badania nad sztuką Ormian w Polsce*. Ikonotheka nr 21, 2008, s. 203-211

Ars Armaniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Pod red. Waldemara Delugi. Katalog wystawy w Muzeum Zamojskim. Zamość 2010

Grigorian Wardan, *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)*. Ереван 1980

Grigorian Wardan, *Piśmiennictwo w koloniach ormiańskich na Podolu*. [w:] *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich*. Lublin 1983, s. 45-57

Pod wspólnym niebem: Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI-XVIII w.). Red. naukowa Igor Kąkolewski, Michał Kopczyński, red. Elżbieta Lewczuk. Wystawa Muzeum Historii Polski, Zamek Królewski w Warszawie. Warszawa 2012

Kouymjian Dickran, *Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)*. The Armenian People from Ancient to Modern Times, pod red. Richard Hovannisian, New York 1997, vol. 2, s. 1-50

Lang David Marshall, *Armenia kolebka cywilizacji*. Warszawa 1975

Macler Frédéric, *Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe Centrale*. Paris 1913

Macler Frédéric, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine, juillet-août 1925*. „Revue des Études arméniennes” 1927/1

Mańkowski Tadeusz, *Archiwum lwowskiej katedry ormiańskiej*. Archeion T. X. Warszawa 1932, s. 1-11

Mańkowski Tadeusz, *Ormiańskie rękopisy iluminowane*. Postaniec św. Grzegorza. Zeszyt poświęcony Wystawie Ormiańskiej we Lwowie, nr 9-11, 1932, s. 151-156

Mańkowski Tadeusz, *Lwowscy iluminatorzy rękopisów ormiańskich*. Postaniec św. Grzegorza 1933, nr 11-12 (78-79)

Mańkowski Tadeusz, *Sztuka Ormian lwowskich*. Prace Komisji Historii Sztuki PAU, T. 6, Kraków 1934, s. 61-163

Mańkowski Tadeusz, *Lwowski cech malarzy w XVI-XVII wieku*. Lwów 1936

Mańkowski Tadeusz, *Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI wieku*. Rocznik Orientalistyczny, t. XI (1935), Lwów 1936

Mańkowski Tadeusz, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*. Studia z Historii Sztuki, t. VIII. Wrocław-Kraków 1959

Mathews Thomas F., Sanjian Avedis K., *Armenian Gospel Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel*. Washington 1991

Treasures in Heaven: Armenian Illuminated Manuscripts. Pod red. Thomas F. Mathews, Roger S. Wieck. New York 1994

Matwijów Maciej, *Ewakuacja zbiorów polskich ze Lwowa w 1944 r.* Rocznik Lwowski 1995-1996, s. 31-46

Matwijów Maciej (opr.), *Sprawozdanie "Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie" z 1940 r.* Rocznik Lwowski, 1997-1998, s. 76

Molè Wojśław, *Z zagadnień iluminatorstwa bizantyńskiego i ormiańskiego*. Na marginesie prac p. Sirarpie der Nersessian. Dawna Sztuka t. 2 (1939), z. 2, s. 85-110

Claude Mutafian: *Arménie, la magie de l'écrit*. Somogy, Paris 2007

Nersessian Sirarpie der, *Armenia and the Byzantine Empire. A Brief Study of Armenian Art and Civilization*. Cambridge, Massachusetts 1947

Nersessian Sirarpie der, *Miniature painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to Fourteenth Century*. Washington 1993

Nersessian Vrej, *The Bible in the Armenian Tradition*. Los Angeles 2001

Nersessian Vrej, *Treasures from the Ark. 1700 years of Armenian Christian Art*. Los Angeles 2001

Nowak Janusz, *Erwin Redel antykwariusz przeworski i jego penetracje bibliotek klasztornych 1871-1876. Przyczynek do dziejów „księżkołapstwa” w Galicji*. *Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury w Polsce*. T. 88, 1997, s. 329-352

Nowak-Komar Katarzyna, *Ewangeliarz Stefana Wartanowicza z II poł. XVII wieku- stan badań*. [w:] *Konferencja Spis podróży. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce*. Bydgoszcz 2010, s. 43-56

Petrowicz Gregorio, *I copisti e scrittori Armeni di Polonia nei secoli XV- XVIII* [w:] *Mélanges E. Tisserant*. Vol. III, Città del Vaticano 1964, s. 141-174

Piotrowski Józef, *Katedra ormiańska we Lwowie w świetle restauracji i ostatnich odkryć*. Lwów 1925

Pisowicz Andrzej, *O polskiej transkrypcji wyrazów ormiańskich*. *Przegląd Orientalistyczny* 1979, nr 2 (110), s. 158-162

Pisowicz Andrzej, *Książka ormiańska*. *Biuletyn OTK* 2003, nr 32/33, s. 23-28

Pisowicz Andrzej, *Mały słownik ormiańsko- polski, polsko- ormiański*. Warszawa 2006

Roszko Kazimierz, *Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich*. *Przegląd Orientalistyczny* 1957

Roszko Kazimierz, Braun Jan, *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*. [w:] *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*. T. III, Warszawa 1958

Różycki Edward, *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki w XVI-XVII w.* [w:] *Dawna książka i kultura*. Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1975

Różycki Edward, *Kultura książki we Lwowie w epoce baroku*. [w:] *Sztuka XVII wieku w Polsce. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Kraków, grudzień 1993. Pod red. Teresy Hrankowskiej. Warszawa 1994, s. 93-102

Różycki Edward, *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII w.* *Roczniki Biblioteczne* 2000, R. 44, s. 217-226

Różycki Edward, *Problematyka książki w wielonarodowościowym Lwowie w okresie renesansu i baroku*. [w:] *Kultura książki ziem wschodnich i południowych pogranicza Polski (XVI– XX wiek)*. *Paralele i różnice*. Pod red. Jolanty Gwioździk i Edwarda Różyckiego. Katowice 2004, s. 58-69

Rydzkowska Joanna, *Zbiór hymnów brewiarzowych, nr inw. 2406. Ormiański rękopis ze zbiorów Fundacji XX Czartoryskich w Krakowie*. *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego*, nr 56/57, Kraków 2009, s. 16-62

Rydzkowska Joanna, *Piśmiennictwo i miniatorstwo Armenii. Ormiańskie malarstwo miniaturowe w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVIII wieku*. [w:] *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*. *Katalog wystawy w Muzeum Zamojskim*. Pod red. W. Delugi. Zamość 2010, s. 67-70, 77-83

Sawicka Stanisława, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*. Warszawa 1952

Sayegh Ara, *800-letnia odyseja Ewangeliarza ze Skewry*. BOTK, nr 16, 1999, ss. 7-14

Skoczek Józef, *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu*. Lwów 1939

Smirnow Jurij, *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*. Lwów 2002

Smirnow Jurij, *Zabytki ormiańskie na wystawie historycznej miasta Stanisławowa w 1928 r.* artykuł z 2003 r., http://stanislawow.net/historia/ormianie_zabytki.htm (10.06.2012 r.)

Smirnow Jurij, *Muzeum ormiańskie we Lwowie*. *Kurier Galicyjski* cz. I: 30.03.-15.04.2010, s. 20-21; cz. II: 30.04.-13.05.2010, s. 28-29

Stopka Krzysztof, *Armenia Christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV)*. Kraków 2002

Stopka Krzysztof, *Lwowscy właściciele ewangeliarza ormiańskiego z XII wieku*. Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich. T. 1, Pod red. Krzysztofa Stopki. Kraków 2010, s. 31-60

Wolańska Joanna, *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902-1938. Przemiany architektoniczne i dekoracja wnętrza*. Warszawa 2010

Zachariasiewicz Franciszek, *Wiadomość o Ormianach w Polsce*. [w:] Biblioteka naukowego Zakładu imienia Ossolińskich. Pismo poświęcone dziejom, bibliografii, rozprawom i wiadomościom naukowym. Lwów 1842, T I, s. 64-92, T. II, s. 59-112

Zakrzewska- Dubasowa Mirosława, *Ormianie w dawnej Polsce*. Lublin 1982

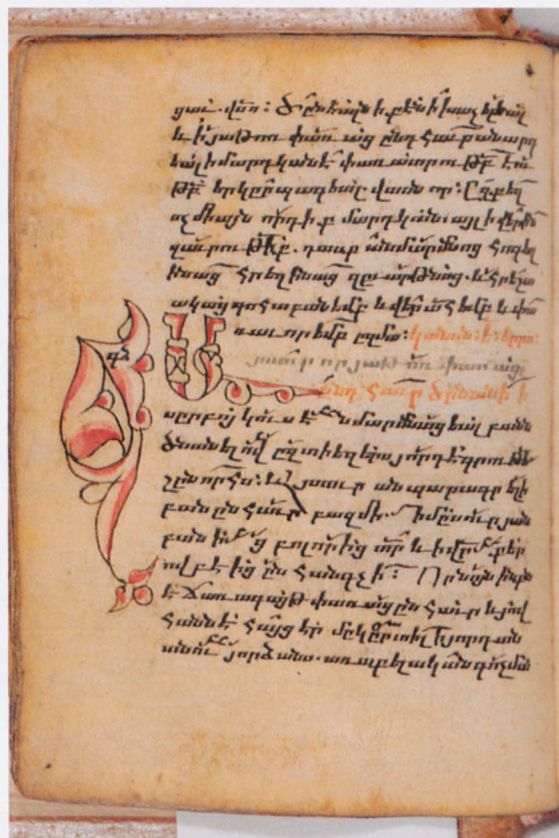
Zakrzewska- Dubasowa Mirosława, *Rzemiosło ormiańskie w dawnej Rzeczypospolitej*. [w:] *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich*. Lublin 1983

Zakrzewska- Dubasowa Mirosława, *Historia Armenii*. Warszawa 1990

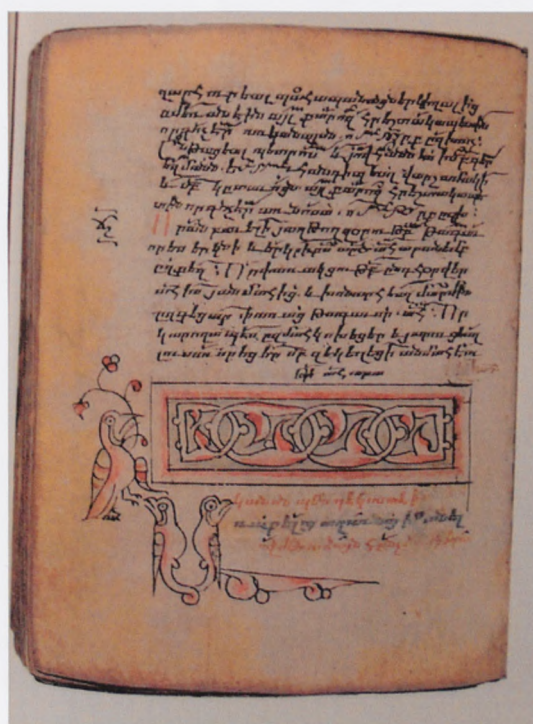
ILUSTRACJE

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

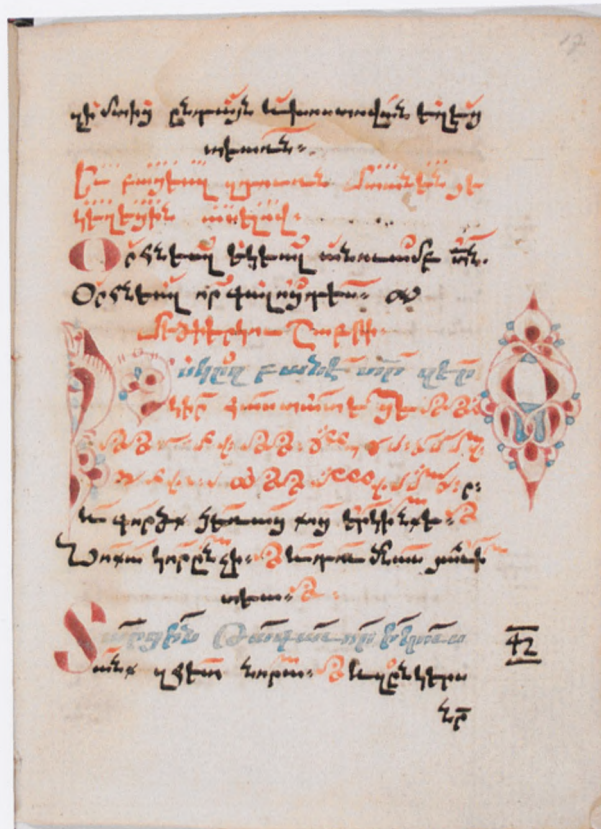
14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

27.

28.

29.

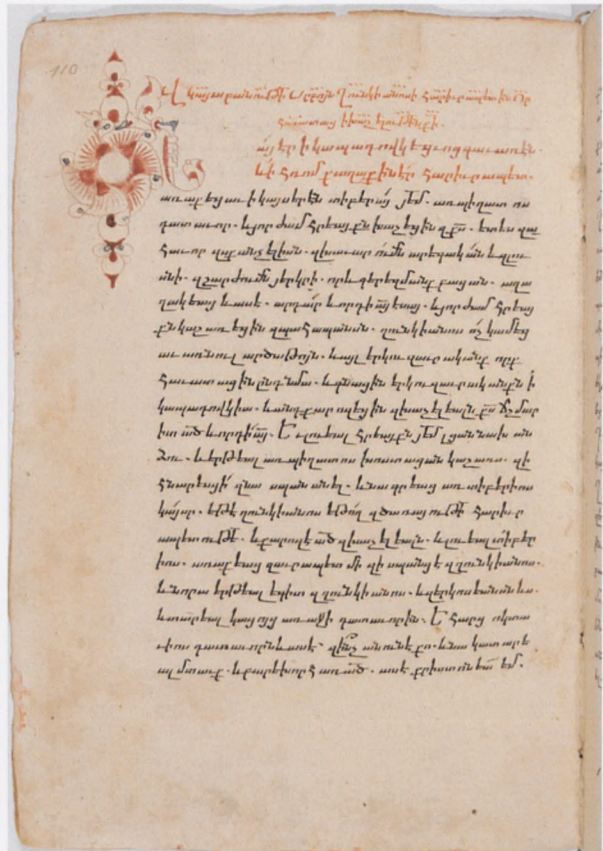
30.

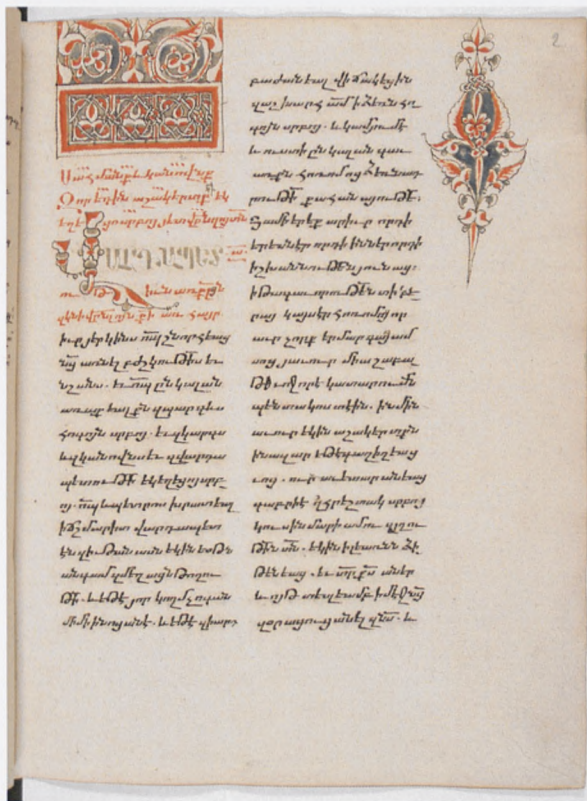
31.

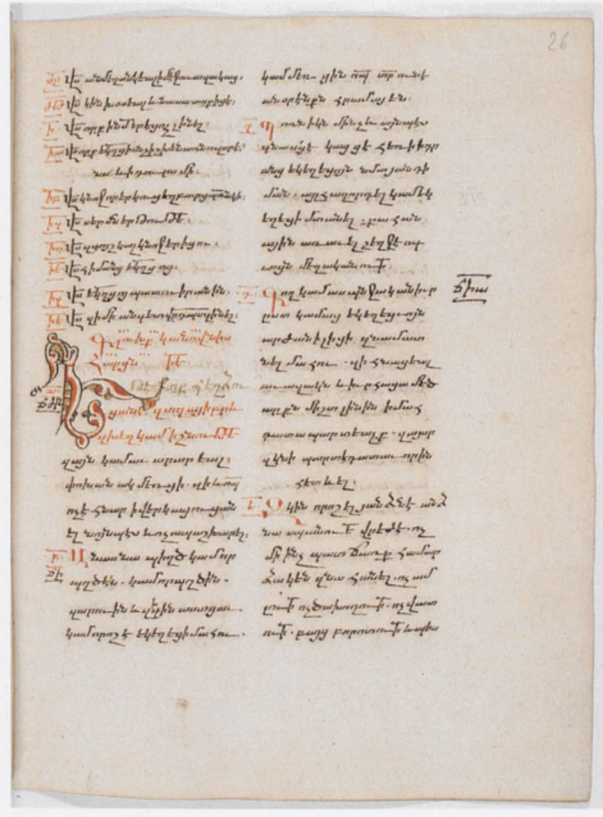
32.

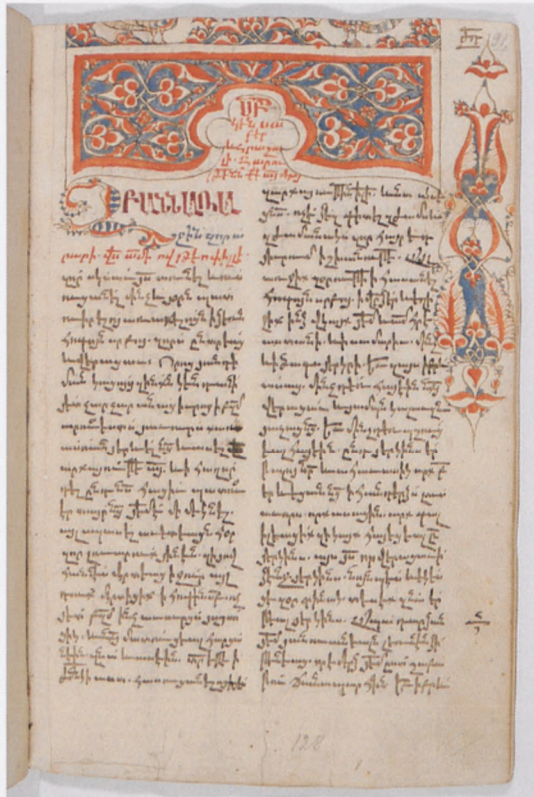
33.

34.

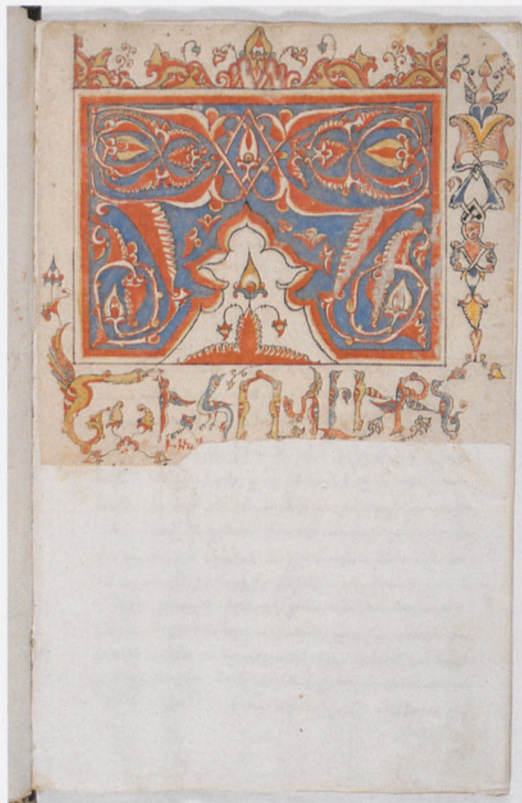
35.

36.

37.

38.

39.

40.

41.

42.

43.

44.

45.

46.

47.

48.

49.

MSZA
ORMIANSKA

Kaplan Ormianski
litory Msza miec
ma odmowirnszy pier:
rey godziny wedle obyca:
in ich finszymi modlitwami
z doctoron srietych nim sie po:
czmie w bierac napataty te psalm
maria 131 Permetay pamie na
Davida
Potem Ministrant litory
bedzie przy kaplanie raeze glosem
do kladaj

1776

50.

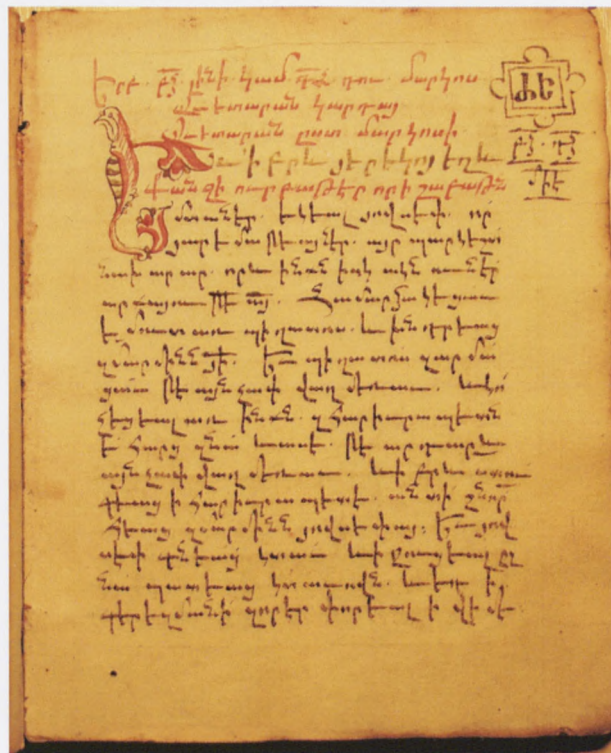
IRBURII

12082

51.

52.

53.

54.

55.

56.

57.

58.

59.

60.

61.

62.

63.

64.

65.

66.

67.

Spis ilustracji

1. Cantionale Armenum, BNW, nr akc. 4097, fol. 8v,
2. Cantionale Armenum, BNW, nr akc. 4097, fol. 15v
3. Cantionale Armenum, BNW, nr akc. 4097, fol. 168v
4. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 2v
5. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 3r
6. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 24v
7. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 25r
8. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 188v
9. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 189r
10. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 316v
11. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 317r
12. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 522v
13. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12670 I, fol. 523r
14. Zbiór hymnów i pieśni, BNW, nr inw. 12671 I, fol. 7r
15. Zbiór hymnów i pieśni, BNW, nr inw. 12671 I, fol. 117r
16. Kanon Wielkiego Tygodnia, BNW, nr inw. 12675 I, fol. 1r
17. Kanon Wielkiego Tygodnia, BNW, nr inw. 12675 I, fol. 17r
18. Psalterz, BNW, nr inw. 12676 I, fol. 8v
19. Psalterz, BNW, nr inw. 12676 I, fol. 13r
20. Psalterz, BNW, nr inw. 12676 I, fol. 54v
21. Psalterz, BNW, nr inw. 12676 I, fol. 453r
22. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 10v
23. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 11r
24. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 40v
25. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 41r
26. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 210v
27. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 211r
28. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 322v
29. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 323r
30. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 510v
31. Ewangeliarz, BNW, nr inw. 12677 III, fol. 511r
32. Żywoty Świętych, BNW, nr inw. 12678 III, fol. 1r
33. Żywoty Świętych, BNW, nr inw. 12678 III, fol. 110v
34. Księga kanonów kościoła ormiańskiego, BNW, nr inw. 12679 II, fol. 2r
35. Księga kanonów kościoła ormiańskiego, BNW, nr inw. 12679 II, fol. 26r
36. Lekcjonarz, BNW, nr inw. 12681 III, fol. 91r
37. Lekcjonarz, BNW, nr inw. 12681 III, fol. 142v

38. Miscellanea, BNW, nr inw. 12682 III, fol. 1r
39. Miscellanea, BNW, nr inw. 12682 III, fol. 318v
40. Psalterz, BCz, 3546, fol. 1r
41. Psalterz, BCz, 3546, fol. 189r
42. Ewangeliarz, MNK, XIV-1106, fol. 6v
43. Ewangeliarz, MNK, XIV-1106, fol. 7r
44. Ewangeliarz, MNK, XIV-1106, fol. 176v
45. Ewangeliarz, MNK, XIV-1106, fol. 177r
46. Ewangeliarz, MNK, XIV-1106, fol. 284v
47. Ewangeliarz, MNK, XIV-1106, fol. 285r
48. Ewangeliarz, MNK, XIV-1106, fol. 476v
49. Ewangeliarz, MNK, XIV-1106, fol. 477r
50. Mszał, ZNiO, 1776/I, fol. 1r
51. Rytuał, ZNiO, 12084/II, fol. 5r
52. Rytuał, FKIDOP, 692-r-035, (brak paginacji)
53. Rytuał, FKIDOP, 692-r-035, (brak paginacji)
54. Psalterz (?), FKIDOP, 795-r-040, (brak paginacji)
55. Psalterz (?), FKIDOP, 795-r-040, (brak paginacji)
56. Psalterz (?), FKIDOP, 795-r-040, (brak paginacji)
57. Psalterz (?), FKIDOP, 795-r-040, (brak paginacji)
58. Ewangeliarz ze Skewry, BNW, nr inw. 17680, fol. 2v
59. Ewangeliarz ze Skewry, BNW, nr inw. 17680, fol. 3v
60. Ewangeliarz ze Skewry, BNW, nr inw. 17680, fol. 129v
61. Ewangeliarz ze Skewry, BNW, nr inw. 17680, fol. 130r
62. Psalterz, BCz, nr inw. 2405 I, fol. 2v,
63. Psalterz, BCz, nr inw. 2405 I, fol. 3r
64. Zbiór hymnów brewiarzowych, BCz, nr inw. 2406 I, fol. 1r
65. Zbiór hymnów brewiarzowych, BCz, nr inw. 2406 I, fol. 250v
66. Zbiór hymnów brewiarzowych, BCz, nr inw. 2406 I, fol. 7r
67. Zbiór hymnów brewiarzowych, BCz, nr inw. 2406 I, fol. 410v

